T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

XVI-XVIII. YÜZYILLAR ARASINDA DİYARBEKİR KALESİ (FETİH, İDARE VE ÖRGÜTLENME)

Rıdvan KARADUMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Uğur ALTUĞ

Çankırı-2022

T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

XVI-XVIII. YÜZYILLAR ARASINDA DİYARBEKİR KALESİ (FETİH, İDARE VE ÖRGÜTLENME)

Rıdvan KARADUMAN

ORCID: 0000-0002-6657-0925

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Uğur ALTUĞ

Çankırı-2022

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ vii
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ viii
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE viii
ONAY viii
ÖZET x
ABSTRACT xi
KISALTMALAR xii
ŞEKİL LİSTESİ xiv

1.GİRİŞ 14
I. Çalışmanın Konusu 4
II. Kaynaklar 5

2.BÖLÜM DİYARBEKİR ADI, COĞRAFYASI VE DİYARBEKİR KALESİ. 7

2.1. Diyarbekir Adının Tarihi 7
2.2. Diyabekir Şehrinin Konumu 8
2.3. Diyarbekir Kalesi. 9
2.4. Diyarbekir İç Kalesi Tarihi 11
2.4.1. İç Kale İçerisinde Bulunan Yapılar 14
2.4.2. İç Kalede Bulunan Kapılar 15
2.4.3. İç Kalede Bulunan Sular 17
2.4.4. İç Kalenin Kullanımı 18
2.4.5. İç Kale'de Bulunan Mühimmat ve Tophâne 19
2.5. Dış Kale 25
2.5.1. Diyarbekir Dış Kale Kapıları 26
2.5.2. Diyarbekir Dış Kale Burçları (Kule). 27
2.5.2.1. Melikşah / Nur Burcu 28
2.5.2.2. Selçuklu Burcu 29
2.5.2.3. Ulu Beden (Evli Beden) Burcu 29
2.5.2.4. Yedi Kardeş Burcu 30

2.5.2.5. Fındık Burcu 30
2.5.2.6. Tek Beden Burcu..... 30
2.5.2.7. Keçi Burcu 30
2.5.2.8. Akrep Burcu..... 30
2.5.2.9. Leblebi Kıran Burcu…… 31

3. BÖLÜM DİYARBEKİR KALESİ'NİN FONKSİYONLARI VE OSMANLI İMPARATORLUĞUNDAKİ YERİ……...…… 34
3.1. Osmanlı Devleti Tarafından Diyarbekir ve Diyarbekir Kalesi'nin Fethi..... 34
3.2. Osmanlı Devletinin Tesisi..... 38
3.3. Diyarbekir Şehrinin İdaresi 40
3.4. Diyarbekir Kalesi'ndeki Asker ve Görevliler 45
3.5. İran Seferlerinde Diyarbekir'in Önemi 48

4. BÖLÜM DİYARBEKİR EYALETİ KALELERİ…….…….. 51
4.1. Çirmük Livası 54
4.1.1. Çirmük Kalesi 54
4.1.2. Hüsnüran Kalesi..... 55
4.2. Eğil Livası..... 55
4.2.1. Eğil (Asur) Kalesi 56
4.2.2. Amini Kalesi (Kal'atül Yemaniye) 58
4.2.3. Selman Kalesi (Kal'atül Cebâbir) 58
4.2.4. Baykuş Kalesi 59
4.2.5. Kerrebiri Kalesi..... 59
4.3. Silvan Livası 59
4.3.1. Meyyâfârikîn Kalesi (Silvan)..... 60
4.3.2. Kal'atu Boşât (Boşat)..... 63
4.3.3. Helda Kalesi..... 63
4.3.4. Başka Kalesi..... 63
4.3.5. Şemrekh Kalesi 63
4.4. Çüngüş Livası 63
4.4.1. Çüngüş Kalesi 64

4.4.2. Sağtepe Kalesi 64
4.5. Dicle Livası 64
4.5.1. Dicle Kalesi 65
4.6. Kulp Livası 65
4.6.1. Kefrum Kalesi 66
4.6.2. Ağaçlı (Ciksi) Kalesi 66
4.6.3. Gomabelek Kalesi (Belek-i Ordu Kalesi) 66
4.7. Çınar Livası 67
4.7.1. Zerzevan Kalesi 67
4.7.2. Mir Hıdır Kalesi 68
4.8. Ergani Livası 68
4.8.1. Ergani Kalesi 69
4.9. Hani Livası 70
4.9.1. Hani Kalesi 70
4.9.2. Seyar Kalesi 71
4.10. Lice Livası 71
4.10.1. Atak Kalesi (Antak) 71
4.10.2. Zülkarneyn Kalesi (Çeper) 72
4.11. Kocaköy Livası 72
4.11.1. Kafiran Kalesi 72
4.11.2. Şaklat Kalesi 72
4.12. Hazro Livası 73
4.12.1. Tercil Kalesi 73
4.12.2. Mehrani Kalesi 73
4.13. Mardin Livası 73
4.13.1 Mardin Kalesi 74
4.14. Rahbe Livası 75
4.14.1. Rahbe Kalesi 75
4.15. Ruha Livası 76
4.15.1. Ruha Kalesi 76
4.16. Harput Livası 77
4.16.1. Harput Kalesi 77
4.17. Si‘ird Livası 77

4.17.1. Si‘ird Kalesi 78
4.18. Kiğı Livası..... 78
4.18.1. Kiğı Kalesi 78

6.BÖLÜM SONUÇ..... 79
KAYNAKÇA..... 81
EKLER..... 94
ÖZGEÇMİŞ 100

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *XVI-XVIII. YÜZYILLAR ARASINDA DİYARBEKİR KALESİ (FETİH, İDARE VE ÖRGÜTLENME)* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

26/10/2022

İmza

Rıdvan KARADUMAN

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Rıdvan KARADUMAN tarafından hazırlanan *XVI-XVIII. YÜZYILLAR ARASINDA DİYARBEKİR KALESİ (FETİH, İDARE VE ÖRGÜTLENME)* başlıklı bu çalışma ……. Tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliği/oy çokluğuyla* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *TARİH* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman : Doç. Dr. Uğur ALTUĞ İmza: ……..

Üye : Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN İmza: ……..

Üye : Doç. Dr. Saim YÖRÜK İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun …../…./ 2022 tarih ve …..... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

XVI-XVIII. yüzyıllar arasında Diyarbekir Kalesi (Fetih, İdare ve Örgütlenme) konusunda Osmanlı Devleti'nin sınır kalelerinden biri olan bu kalenin yapılanması, örgütlenmesi ve kalenin tarihçesinden bahsedilmektedir. Yavuz Sultan Selim Han (1512-1520) döneminde Doğu sınırındaki güvenlik problemleri nedeniyle bölgeye akınlar düzenlemiştir.

Bir devletin sınır bölgelerinde bulunan kaleler en etkili savunma mekanları olduğu için Diyarbekir Kalesi gibi kaleler seferlerde ve devletin topraklarının korunmasında önemli rol oynamışlardır. Savunmadaki önemlerine binaen Osmanlı Devleti'de kale yapılanmasına oldukça önem vermiştir. Bir şehrin kalesi hem fiziksel açıdan hem de kullanımı açısından özenle planlanmıştır. Diyarbekir Kalesi'nin, Osmanlı Devleti dönemindeki yapılanması ele alınacaktır.

Çalışma sürem boyunca bilgi ve tecrübeleriyle beni yönlendiren, desteklerini esirgemeyen danışman hocam *Doç. Dr. Uğur ALTUĞ*'a sonsuz teşekkür ederim. Lisans hayatım da her zaman destek olan ve yüksek lisans döneminde de aynı desteği gösteren Çankırı Karatekin Üniversitesi Felsefe Bölümü hocalarından kıymetli hocam *Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖNER*'e teşekkürü borç bilirim. Tez sürecimde bana destek olan, yardım eden Çankırı Karatekin Üniversitesi'nin doktora öğrencilerinden *Kasım BOLAT*'a ve Çankırı Karatekin Üniversitesi yüksek lisans mezunu olan *Tuğba AZİZ* ve *Numan ÇAVUŞOĞLU* arkadaşlarıma çok teşekkür ederim. Tüm eğitim-öğretim hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan aileme de sonsuz teşekkür ederim.

26/10/2022

Rıdvan KARADUMAN

ÖZET

Tezin Başlığı: XVI-XVIII. Yüzyıllar Arasında Diyarbekir Kalesi (Fetih, İdare ve Örgütlenme)

Tezin Yazarı: Rıdvan KARADUMAN

Danışman: Uğur ALTUĞ

Anabilim Dalı: Tarih

Tezin Türü: Yüksek Lisans

Kabul Tarihi: 26/10/2022

Diyarbekir şehrinin ismi ilk olarak şehrin islamiyet döneminde fethedilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ondan önce şehrin adı "Amid", "Kara Amid" olarak geçmekteydi. Şehir tarih boyunca birçok medeniyetin, devletin eline geçmiştir. Osmanlı Devleti tarafından ise 1515 yılında fethedilmiş ve bu tarihten itibaren merkeze bağlı bir eyalet haline getirilmiştir. Diyarbekir Beylerbeyliğine Bıyıklı Mehmed Paşa tayin edilmiştir. Böylece Diyarbekir merkeze en uzak uç bölgesi olmuştur. Sınır güvenliği için şehirde bulunan kale de sağlamlaştırma ve onarım işlemleri yapılmıştır. Osmanlı Devleti askeri güvenlik olarak kalelere çok önem vermiştir. Bu sebeple Diyarbekir Kalesi'de güçlendirilmiş ve organize edilmiştir. Diyarbekir Kalesi coğrafi konum, Osmanlı Devleti dönemindeki kullanım şekli, fiziksel görüntüsü, adının tarihçesi ve XVIII. yüzyıla kadar hangi beyliklerin, devletlerin eline geçtiği, Diyarbekir'in livalarında bulunan kaleleri, Osmanlı Devleti dönemindeki siyasi, idari ve askeri işlevleri gibi konular bakımından ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Fetih, Kale, Diyarbekir.

ABSTRACT

Thesis Title: XVI-XVIII. Diyarbekir Castle Between Centuries (Conquest, Administration and Organization)

Author: Rıdvan KARADUMAN

Supervisor: Uğur ALTUĞ

Department: History

Thesis Type : Master's Thesis

Date: 26/10/2022

The name of the city of Diyarbekir first emerged when the city was conquered during the Islamic period. Before that, the name of the city was "Amid", "Black Amid". The city has been in the hands of many civilizations and states throughout history. It was conquered by the Ottoman Empire in 1515 and from this date on, it became a province affiliated to the center. Bıyıklı Mehmed Pasha was appointed to Diyarbekir Governorship. Thus, Diyarbekir became the farthest end region from the center. For border security, the fort in the city was consolidated and repaired. The Ottoman Empire gave great importance to the castles as military security. For this reason, it was strengthened and organized in Diyarbekir Castle. The geographical location of Diyarbekir Castle, the way it was used during the Ottoman Empire, its physical appearance, the history of its name and XVIII. It has been discussed in terms of subjects such as which principalities and states were seized until the 19th century, the castles in Diyarbekir's livas, and their political, administrative and military functions in the Ottoman Empire period.

Keywords: Ottoman Empire, Conquest, Castle, Diyarbekir.

KISALTMALAR

a.g.e. Adı geçen eser

a.g.m. Adı geçen makale

Bkz. Bakınız

BOA. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Çev. Çeviren

Ed. Editör

Haz. Hazırlayan

İA. İslam Ansiklopedisi

km. Kilometre

m. Metre

M.Ö. Milattan önce

No. Numara

Nu. Numara

s. Sayfa

s.nşr. Sadeleştirilmiş neşir

ss. Sayfa sayısı

TDBB. Türk Dünyası Belediyeler Birliği

TDK. Türk Dil Kurumu

TDVİA. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TTK. Türk Tarih Kurumu

vb. Ve benzeri

vd. Ve diğerleri

TABLO LİSTESİ

Tablo No			Sayfa
Tablo 4.1	:	Diyarbekir ve Livalarında bulunan kaleler.....…….....	52

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil No **Sayfa**

Şekil 2.1 **:** Diyarbekir İç Kalesi ve Kapıları…….. 17

Şekil 2.2 **:** Diyarbekir Dış Kalesi…… 32

Şekil 4.1 **:** Silvan Kalesi'nin Lokasyon Haritası……. ……. 62

Şekil 4.2 **:** Zerzevan Kalesi Havadan Çekilmiş Fotoğrafı……. **..... .....** 68

1.GİRİŞ

Diyarbekir şehrinin ismi ilk çağlarda "Amida" olarak kullanılırken daha sonra "Amid" şeklini almıştır. Bu ismin hangi dilden geldiği ve anlamı kesin olarak bilinmemektedir. İsmin Süryanice'den "Emed" yani "Ümid" kelimesinden geldiği tahmin edilmektedir. Bölgedeki birçok köy ismininde Süryanice olduğu ve bazı dağ köylerinde Diyarbekir'de "Emid" denildiği de bilinmektedir. Bu bağlamda yürütülen tahmin çokta yanlış gözükmüyor.[1]

Türkler bölgeyi ele geçirdikten sonra da Amid adını kullanmaya devam etmişlerdir. Hatta kaynaklarda "Kara Amid", "Kara Hamid" olarak bahsedilmiştir.[2] Diyarbekir şehrinin tarih sürecinde aldığı isimler, bölgeye egemen olan devletlerin sayısı kadar fazladır. Bölge çok eski bir geçmişe sahip olduğu için farklı etnik gruplara sahip devletler tarafından fethedilmiş ve böylece farklı isimlerle anılmıştır.[3] Günümüzde kullanılan "Diyarbakır" ismini ise zamanla almıştır. Türkiye'nin Güneydoğusu'ndaki en büyük şehir olan Diyarbekir, Dicle Nehri'nin yukarı bölümünde ve nehrin sağ tarafına hâkim bir konumda yer almaktadır. Şehrin Kuzeyi'nde Toros Dağları, Batı tarafında Karaca Dağ ve Güney yönünde Mardin tepeleri bulunmaktadır. Diyarbekir'in bu coğrafi konumu kendisine ana yollar üzerinde bulunan ticari bir şehir olma özelliği kazandırmış ve bu özelliğini ilk çağlardan itibaren sürdürmüştür.[4]

Coğrafi özelliği ve ana yollar üzerinde müstahkem bir şehir olması sebebiyle Diyarbekir tarih boyunca istila ve kuşatmalara maruz kalmıştır. Bu bağlamda farklı medeniyetlerin ve devletlerin eline geçmiştir. Diyarbekir Kalesi'nin XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki durumu incelendiği için Osmanlı Devleti tarafından şehrin ve kalenin fethine değinmek uygun olacaktır. Diyarbekir şehri Osmanlı Devleti'nin fethinden önce Safevi Devleti'nin hâkimiyetinde bulunuyordu. Bu şehir Doğu hududunun en önemli sınırıydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti Doğu tarafının güvenliği

---

[1] Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, cilt: 2 sayı: 7, Nisan 1968, s.76.

[2] İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri),* Mikyas Basım Yayın Maatbacılık, İstanbul 2019, s. 11.

[3] Cuma Karan "Diyarbekır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri,* Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal (Ed.), Diyarbakır 2004, s. 825.

[4] Besim Darkot, "Diyarbekir", *İA*, cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, s. 601-602.

için Diyarbekir üzerine yürümüştür. Yavuz Sultan Selim Han'ın emri ile Bıyıklı Mehmed Paşa (ö.1521), İdris-i Bitlisî (ö.1520) gibi isimler şehrin fethinde önemli rol oynamışlardır.[5] Diyarbekir üzerinde hâkimiyetini kurmak isteyen Safevi Devleti'nin Sultanı Şah İsmail (1501-1524) ordusunu bölgeye göndermiştir. Safevi ordusunun başında Kara Han bulunmaktaydı. Kara Han yaklaşık beş bin kişilik bir ordu ile Çapakçur[6] üzerinden giderek Diyarbekir'i kuşatmıştır. Daha sonra şehir halkıyla konuşarak şehri kendilerine teslim etmelerini böylece affedileceklerini belirtmişse de Diyarbekir halkı bu teklifi reddetmiştir. Kuşatmanın ardından halk İdris-i Bitlisî'ye başvurarak Osmanlı Devletin'den yardım istemiştir. İdris-i Bitlisî bölge halkının durumunu Yavuz Sultan Selim Han'a bildirmiştir. Sultan Diyarbekir halkının gönderdiği haberi almış ve düşmanın şehirden kovulması için ferman göndermiştir. Gelen emir üzerine Bıyıklı Mehmed Paşa Osmanlı ordusuyla Diyarbekir üzerine yürümüş kuşatmanın üçüncü günü şehir fethedilmiştir.[7] Diyarbekir'in fethinden sonra Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir Beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. Böylece Diyarbekir Eyaleti Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olmuştur.[8] Osmanlı Devleti hem Doğu sınırının güvenliğini sağlamlaştırmış hem de Diyarbekir üzerinden geçen ticaret yollarına sahip olmuştur. Şehrin fethedilmesi idari ve ekonomik olarak Osmanlı Devleti'ne büyük avantajlar sağlamıştır. Yavuz Sultan Selim Han döneminde 1515 yılında Diyarbekir Eyaleti'nin fethi tamamlanmış ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemine gelindiğinde idari, mülki ve hukuki değişikliklere gidilmiştir. İdari değişiklik olarak Diyarbekir Eyaleti ikiye ayrılmıştır.Bunlar: Diyarbekir Eyaleti ve Kürdistan Eyaleti'dir. İkiye ayrılmış eyaletlere bağlı olan sancaklarda idari ve mülki yapılarına göre üç gruba ayrılmışlardır. Bunlar, Hükümet adı altında geçen Sancaklar, Ekrâd Sancakları (Yurtluk-Ocaklık) ve Klasik Osmanlı Sancakları'dır. Hukuki değişiklik ise Diyarbekir'de önceden uygulanan Hasan Padişah Kanunları yerine Rum Kânunu da denilen Osmanlı Kanunlarının uygulanması olmuştur.[9]

---

[5] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi-II*, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 273-275.

[6] Çapakçur: 1945 yılına kadar Çapakçur adıyla anılan yerleşim yeri günümüzde Bingöl ismiyle bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Metin Tuncel, "Bingöl" *TDVİA*, cilt: 6, İstanbul 1992, s. 183-184.

[7] Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih-IV*, İsmet Parmaksızoğlu (S.Nşr.), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 252-262.

[8] Yılmazçelik, a.g.e. , s. 16.

[9] *Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri-V,* Ahmet Akgündüz (Haz.), Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 437-442.

Osmanlı Devleti'nin bir şehri fethetmesi aslında o şehrin kalesini ele geçirmesiyle doğrudan ilişkilidir. Çünkü tarihte her zaman kale ve şehir bir bütünlük içinde olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin şehirlerine kale-kent demekte yanlış olmaz. Bu şehirler İç Kale ve Dış Kale olarak ayrılmaktadır. Kale içinde yöneticilerin yaşadığı yönetimin yapıldığı bir alan bulunmaktayken Dış Kale de ticaret işleri yapılırdı. Kale, şehrin asıl merkezini oluşturuyordu ve Osmanlı Devleti için bu yapı oldukça önemliydi. Şehrin merkezi olan kale geniş bir teşkilatla idare edilmekteydi. Kalelerde hemen hemen her iş için bir görevli bulunmaktaydı. Bu görevlilerden başlıcaları, dizdar, kale erleri ve kethüdadır.[10] Bunlar dışında da görevliler bulunmaktadır ki metin içerisinde detaylı bilgileri verilecektir. Osmanlı Devleti döneminde sınırlar içerisinde bulunan bütün kalelerde mühimmat, cephane ve savaş aletleri bulunuyordu. Böylece şehirler herhangi bir savaş veya saldırı karşısında savunmaya hazır oluyordu.[11] Diyarbekir Kalesi'de Doğu sınırındaki en önemli kaledir. Bu sebeple yapılanması ve teşkilatlandırılmasına ayrı bir önem verilmiştir. Seyyah Nâsır-ı Hüsrev kalenin muntazam yapısını şu şekilde anlatmıştır:

> *"Şehir, yekpare bir kayanın üstüne kurulmuştur. Uzunluğu iki bin adımdır, enliliği de aynıdır. Çevresine kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır. Yüz batmandan bin batman, hatta daha da ağır koca taşları o kadar muntazam kesmişlerdi ki kireç ve harç koymaksızın bu taşları birbiri üstüne istif etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı. Hisarın yüksekliği yirmi, enliliği on kulaçtır. Her yüz arşında, yarım dairesi seksen arşın tutan bir burç yapılmıştır, mazgalı da aynı taştandır. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için birçok yerlerde taş merdivenler vardır. Her burcun üstüne bir savaş yeri yapılmıştı. Bu şehrin dört yanında dünyanın dört cihetine açılmış dört kapısı vardır, kapıların hiç birinde tahta yoktur, hepsi demirdendir. Doğudakine Dicle kapısı, batıdakine Rum kapısı, kuzeydekine Ermen kapısı, güneydekine Teli kapısı derler. Bu surun dışında bir sur daha vardır, o da aynı taştan yapılmıştır, yüksekliği on arşındır. Bütün kale bedenlerinin üstün de mazgallar var. Mazgalın içinde tamamıyla silahlı bir adamın geçebileceği, durabileceği, kolayca savaşabileceği bir geçit yapılmıştır. Bu dış kalenin de iç kalenin kapılarına karşı demir kapıları vardır. İlk kale kapısından girildi mi ikinci kalenin kapısına varabilmek için bir müddet iki kale arasındaki aralıktan geçmek gerekir."*[12]

---

[10] E. Şükrü Batmaz, "Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* sayı: 7, Ankara 1996, s. 3-6.

[11] *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Seçil Ofset Yayınları İstanbul 2016, s. 9.

[12] Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, Milli Eğitim Basımevi, (Çev: Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1985, s. 12-13.

Bu anlatıma göre Diyarbekir Kalesi'nin savunma ve güvenlik açısından oldukça dayanıklı olduğu görülmektedir. Kale yapılanması şehrin askeri, ticari ve sosyal tüm yaşam alanını etkilediği için Osmanlı Devleti'de bu alanda gereken tüm planlamayı yapmıştır. Konuyla alakalı detaylı bilgileri çalışma içerisinde, kullanılan kaynaklar doğrultusunda anlatılmaktadır.

I. Çalışmanın Konusu

Tez konumuz olan Diyarbekir Kalesi'nin, Osmanlı Devleti'nin XVI ve XVIII. yüzyıllar arasındaki dönemi ele alınmıştır. Konuya ilk olarak bu şehrin adının nereden geldiği hangi dönemlerde hangi isimle anıldığı ve bulunduğu konum, coğrafi yapısı anlatmakla başlandı. Daha sonra Diyarbekir Kalesi'nden bahsedildi. Kale kısmı detaylı olarak ele alınarak İç kale ve Dış kale olmak üzere iki kısımda incelendi. İç Kalenin yapısı, tarihi ele alındıktan sonra içerisinde bulunan yapılar, kapılar, sular ve İç Kalenin kullanım amacından söz edilmiştir. İç Kale mühimmat ve malzeme deposu olarak kullanılmaktaydı. Aynı zamanda yönetici ve askeri kesiminde konakladığı yerdi. İç Kalenin anlatımından sonra Dış Kale'den bahsedilmiştir. Dış Kale de bulunan kapıları ve burçları detaylı olarak anlatılmaktadır. İkinci bölüm beş ana başlıktan oluşmaktadır. Ana başlıklar belli alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu alt başlıklar yukarıda bahsedilen konular ile genişletilerek harita ve tablolara oldukça yer verilmiştir. Tezin ilk bölümünde ele alınan bu konulardan sonra üçüncü bölümde Diyarbekir ve Diyarbekir Kalesi'nin Osmanlı Devleti tarafından nasıl fethedildiği, sürecin nasıl ilerlediği anlatılmaktadır. Fetih sürecinden sonra şehrin idari yapılanmasından ve Osmanlı Devleti için önem arz eden İran seferleri döneminde Diyarbekir'in öneminden bahsedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin askeri yapılanması kale de bulunan askeri görevlilerin sayı ve listeleri üçüncü bölümde alt başlık olarak ele alınmıştır. Osmanlı Devleti sınır güvenliği ve şehirlerin yapılanması için kalelere oldukça önem vermiştir. Bu sebeple üzerine yazılacak çok şey olan Osmanlı Devleti'nin Diyarbekir Kalesi'ndeki tesisi ele alınmıştır. Üçüncü başlık beş ana başlıktan oluşmaktadır. Son olarak dördüncü bölümü oluşturan Diyarbekir livalarında bulunan kalelerden bahsedilmektedir. Bu kalelerin de coğrafi konumları, yapıları hangi dönemlerde inşa edildikleri ve Osmanlı Devleti döneminde hangilerinin kullanıldığı bilgileri verilmiştir. Zerzevan Kalesi'nin

havadan çekilmiş fotoğrafı ile Silvan Kalesi'nin lokasyon haritasının görüntüsü bu bölümde yer almıştır.

II. Kaynaklar

Tez yazılmaya başlanmadan önce kapsamlı bir kaynak taraması yapılmıştır. Başvurduğumuz ilk kaynak İslam Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisindeki "Diyarbakır" maddesi olmuştur. Ansiklopedi maddelerinin ışığında birçok kitap, belge ve makale gibi kaynaklara eriştik. Güvenilir ve sağlam bilgi için öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgeleri tespit ettik. Tapu Tahrir Defterleri, Mühimme Defterleri, Cevdet-i Askeriye, Maliye kayıtları gibi belgeler incelenerek fişleme yapılmıştır. Daha sonra birinci el kaynak olan Süleymanname, Selimname, Diyarbakır Şeriyye Sicilleri, Çermik Şeriyye Sicilleri gibi kaynaklar tezimizin ana başvuru kaynakları olmuştur. Kaynak arama sürecinde hem taramalarımız hem fişlemelerimiz paralel devam etmiştir. Bu bağlamda elimizden geldiğince çok kaynak inceledik. Tez konumuzla alakalı daha önceden yapılmış, çalışılmış olan çalışmalar da özellikle dikkate alınmıştır. Bu çalışmalar doğrultusunda arşiv belgelerini tespit etme işi kolaylaşmıştır. Konumuzla alakalı yapılmış olan çalışmalarda genellikle Diyarbekir'in merkez kalesi ve yapısı ele alınmıştır. Diğer çalışmalardan farklı olarak bizim tezimiz Osmanlı Devleti dönemindeki Diyarbekir merkez kalesi ve o dönemde Diyarbekir'in sancaklarında bulunan kaleleri de kapsamaktadır. Aynı zamanda bizden sonra bu konuyla ilgili çalışacak olanlar için kaynakçamız önemli bir yol göstericidir.

Diyarbekir ve özellikle kalesiyle ilgili daha önceki yıllarda yapılmış olan çalışmalar incelendi. Ulaşılan ilk tez çalışması Teslim Köse'ye ait olup 1997 yılında "Diyarbakır Kalesi ve Surları" başlığıyla yapılmıştır. Tezde dikkat çeken bölüm kale ve surlarda bulunan kitabelerin yazıldığı altıncı bölümdür. Teze göre, Diyarbakır Kalesi'nde toplamda 53 kitabe bulunmaktadır. Kitabelerin 35 tanesini surlarda bulunur. Kapı kısmında 4 adet kitabe bulunur ve Dağ Kapı da 7, Urfa Kapı'da da 2 adet kitabe yer almaktadır. İç Kale de 5 adet kitabe vardır.[13] Diyarbekir Kalesi ilgili olan "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Bazı

[13] Teslim Köse, *Diyarbakır Kalesi ve Surları*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 1997.

Kaleler ve Diğer Kaynaklarla Mukayeseli İncelenmesi" başlıklı çalışma yüksek lisans çalışması olup Sibel Küçüktağ tarafından 2013 yılında hazırlanmıştır.[14] Diyarbekir Kalesini direk konu almayan ancak Diyarbekir Kazasını konu alan doktora tezi 2016 yılında hazırlanan "18. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Kazâsı"dır.[15] Kültürel alanda Diyarbekir Surlarının incelenmesi 2018 yılında "Unesco Dünya Miras Listelerinin Turizme Etkisi: Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Örneği" başlığıyla hazırlanan yüksek lisans çalışmasıdır.[16] Diyarbekir Eyalet Kalesinden birini konu alan "Zerzevan Kalesi Ok Uçları" başlıklı yüksek lisans çalışması 2019 yılında hazırlanmıştır.[17] Diyarbekir'in Osmanlı Devleti tarafından önemini İran seferleri üzerinden anlatan Rukiye Işık'ın "Osmanlı-İran Seferlerinin Lojistik Hazırlıkları" başlıklı yüksek lisans çalışmasıdır. Bu çalışma 2011 yılında hazırlanmıştır.[18] Yine aynı konu ile alakalı 2021 yılında yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bu çalışma, Zeynep Aktaş'ın "Osmanlı'nın İran Seferleri Esnasında Diyarbakır (1723-1745)" başlıklı çalışmasıdır.[19] İki çalışma arasında bazı farklar mevcuttur. Rukiye Işık çalışmasında seferlerin lojistik hazırlıklarından bahsetmektedir. Böylece sınır kalesi olan Diyarbekir'de yapılan hazırlıkları konu almıştır. Zeynep Aktaş ise direk Diyarbekir'de yapılan hazırlıkları detaylı olarak anlatmıştır.

Yapılan tez çalışmaları incelendiğinde genellikle daha önce yapılan çalışmalar kaynak olarak kullanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri ve Diyarbakır Şeriyye Sicilleri de kaynak olarak ele alınmıştır.

---

[14] Sibel Küçüktağ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Bazı Kaleler ve Diğer Kaynaklarla Mukayeseli İncelenmesi,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013.

[15] Gürkan Cevger, *18. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Kazâsı,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016.

[16] Zehra Çağlar, *Unesco Dünya Miras Listelerinin Turizme Etkisi: Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Örneği,* Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman 2018.

[17] Fatma Durma, *Zerzevan Kalesi Ok Uçları,* Dicle Üniversites Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2019.

[18] Rukiye Işık, *Osmanlı-İran Seferlerinin Lojistik Hazırlıkları,* Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2011.

[19] Zeynep Aktaş, *Osmanlı'nın İran Seferleri Esnasında Diyarbakır (1723-1745)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin 2021.

İKİNCİ BÖLÜM
DİYARBEKİR ADI, COĞRAFYASI VE DİYARBEKİR KALESİ

2.1. Diyarbekir Adının Tarihi

Diyarbekir bölgesi tarih sürecinde farklı farklı devletlerin hâkimiyetine girerek birden çok medeniyete de ev sahipliği yapmıştır. Böylece bölgenin ismi birçok kez değişime uğramıştır. Diyarbekir'e, Amedi isminin ilk defa Asurlular tarafından verildiği bilinmektedir. Roma döneminde bu isim Amida şeklini almış daha sonra Constantin döneminde Augusta olarak anılmıştır. Yakutca'da bakır sikke anlamına gelen Amiday isminin de verildiği bilinmektedir.[20]

Arapça "Diyâr" ülke ve "Bekr" boy anlamlarının birleşmesi ile meydana gelen bu isim, bölgenin ilk islam döneminde fethedilmesiyle ortaya çıkmıştır.[21] Bugün Diyarbekir havalisine merkez olan bu şehrin eski adlarından biri de "Amid" olarak karşımıza çıkmaktadır.[22] XIII. yüzyıldan itibaren yazılmış bazı kaynaklarda şehrin ismi "Kara Amid" olarak ele alınmış ve "Kara" sıfatının şehri baştan başa kuşatan surların esmer bazalt taşından yapılmış olmasından dolayı verildiği düşünülmektedir.[23] Kara Amid ismi Divan-u Lügati't Türk'te Oğuz/Türkmen diline göre "Kara Hamid" olarak anılmış ve bazı Arap tarihçilerin eserlerinde de "Amid-i Sevda" diye adlandırılmıştır.[24] Diyâr-ı Bekr, Osmanlı Devleti hâkimiyeti döneminde Amid ve sancağı merkez olmak üzere teşkil edilen beylerbeyliğinin adı olmuş ve XVII. yüzyıldan sonra şehir merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Şehrin adı 1937 yılından sonra ise günümüzde kullanılan Diyarbakır şekline çevrilmiştir.[25]

---

[20] Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler*", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri,* Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal (Ed.), Diyarbakır 2004, s. 247.
[21] Şevket Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri*, Şehir Matbaası, İstanbul 1963, s. 7.
[22] Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi,* Diyarbekir Basımevi, Diyarbekir 1936, s. 37.
[23] Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbekir,* Şehir Matbaası, İstanbul 1961, s. 3.
[24] Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi,* Kripto Kitaplar, Ankara 2011, s. 17.
[25] Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *TDVİA*, cilt: 9, İstanbul 1994, s. 465.

2.2. Diyarbekir Şehrinin Konumu

Diyarbekir ili, Güneydoğu Anadolu bölgesinin orta kısmında Mezopotamya'nın Kuzey sonunda 37 ve 38 derece Kuzey enlemleri ile 40 ve 41 derece Doğu boylamları arasında yer almaktadır.[26] Diyarbekir şehrinin eski sınır komşuları, Doğusun'da Van, Kuzey'de Erzurum, Batı tarafında Sivas, Güney tarafında Rakka ve Musul eyaletleri bulunmaktadır.[27] Günümüzde ise, Doğu kısmında Siirt, Muş Güney'den Mardin, Urfa, Batı'dan kısmen Urfa, Adıyaman, Malatya ve Kuzey'den de Elazığ ve Bingöl ile sınırdaştır.[28] Diyarbekir şehri, konum olarak Karacağ'dan başlayıp, Dicle'ye kadar uzanan geniş bir yayla üzerine kurulmuştur. Şehrin ilk olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak şehrin doğu tarafında bulunan Fis Kayası isimli dik bir kayanın üzerine Huriler döneminde bir kale yapıldığı ve bu kalenin ilk yerleşim yeri olduğu düşünülmektedir. Diyarbekir şehri kurulduğu günden bu yana yeri değişmeyen mutlu beldelerden biridir.[29]

Bu genel şartlar, şehri baştan başa kuşatan surların şeklini belirlemiştir. En az beş bin yıllık geçmişe sahip olan Diyarbekir, kurulduğu günden bugüne kadar yeri değişmemiş ender beldelerimizden biri olma özelliğini korumuştur.[30]

Diyarbekir, ana yollar üzerinde kurulmuş sağlam bir şehir ve ticaret merkezi olma özelliğinin yanı sıra coğrafi konumu dolayısıyla büyük gelişme göstermiştir. Bir yandan Akdeniz'e ve Basra Körfezi'ne, bir yandan Harput, Sivas, Samsun yoluyla Karadeniz'e, bir yandan da Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a uzanan ana yolların kavşak noktasında kurulmasından dolayı bu şehrin gelişmesinde coğrafi konumunun önemi anlaşılmaktadır.[31] Dicle vadisine hakim olan şehir Doğu ve Batı'yı birleştiren bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Şehir kara iklimine sahiptir. Konumu dolayısıyla stratejik bir merkez olan Diyarbekir, önemli ticaret şehri olarakta bilinmektedir. Verimli topraklara sahip olduğu için tarımın da önemli

[26] Cevger, a.g.m. , s. 7.
[27] Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihânnümâ,* Boyut Yayınları, İstanbul 2008, s. 236.
[28] Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s. 5.
[29] Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırım-I*, D.M.S. Doruk Matbaası, Ankara 1982, s. 153.
[30] İlhan Akbulut, *Diyarbakır,* Tükelmat A.Ş. , İzmir 1996, s. 9.
[31] Ahmet Necdet Sözer, *Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Bir Bölge Araştırması: Diyarbakır Havzası,* İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1969, s. 84-85.

ölçüde yapıldığı Diyarbekir şehri çevresini kuşatan surlar sebebiyle iyi bir şekilde korunmaktaydı.[32]

Coğrafi konumunun özelliğinden dolayı tarih boyunca farklı medeniyetlerin eline geçerek birbirinden farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve savunma merkezi olarak sürekli yerleşime açık bir merkez haline gelmiştir. X. yüzyılın ilk yarısında Amid'e uğrayan ve şehir hakkında bilgiler veren ünlü seyyah İbn Havkal, şehri çepeçevre saran surlara dikkat çektikten sonra: "Müslümanlar için daha iyi bir hudud yoktur. Çünkü surları çok güçlüdür. Ancak savaşçı ve silah olmadan sur tek başına bir fayda sağlamaz" demiştir.[33] Yine aynı yüzyılın sonlarına doğru eserini tamamlayan Maksidi de şehir hakkında bu şehirden daha güçlü bir müslüman şehri görmediğini söylemiştir.[34]

2.3. Diyarbekir Kalesi

Tarih boyunca birçok medeniyeti içinde barındırmış olan Diyarbekir'in İç Kalesi'nin tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekle beraber, M.Ö. 2000'li yıllarda bölgede hüküm süren Hurriler döneminde inşa edildiği düşünülmektedir.[35] Dış Kale'nin Kuzeydoğusunda bulunan İç Kale, Dicle Nehri'nden 100 metre kadar yükseklikte, "Fis Kayası" adı verilen kayalığın üzerine, surlarla çevrili bir alanda arazinin doğal yapısına göre inşa edildiği düşünülmektedir.[36] İç Kale tarih boyunca yıpranmış ve onarım geçirmiştir. Bunun örneği olarak kitabelerde sırasıyla şu devletlerin onarım yaptığı kaydedilmiştir:

> *"Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde kale onarılmış ve üzerine tamir kitabesi konulmuştur. Nisanoğulları (1142-1183), Artukoğulları (1183-1232), Eyyubiler (1232-1240), Anadolu Selçukluları (1240-1302), Akkoyunlular (1401-1507) ve 1515 tarihinden sonra da Osmanlı döneminde kale tamir görmüştür. 1524-1526 tarihleri arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından iç kale genişletilerek günümüzdeki halini almıştır."*[37]

---

[32] Köse, a.g.m. , s. 37.
[33] İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası,* (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 186.
[34] Ali Boran, Razan Aykaç, "Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi", S*elçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 42, Konya 2019, s. 275.
[35] İrfan Yıldız, Şahabettin Öztürk, *Diyarbakır Surları,* Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2016, s. 74.
[36] Sözen, a.g.e. , s. 19.
[37] Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri,* TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 35.

Buradan da anlaşıldığı gibi Diyarbekir şehrine hakim olan devletlerin, surların onarımıyla ilgilendikleri ve şehrin güvenliği için sık sık güçlendirildiği anlaşılmaktadır.

Diyarbekir şehrinin en dikkat çeken özelliği şehri baştan sona kuşatmış olan surlardır. Bu surlar kara bazalt taştan yapılmış ve şehrin kuzey tarafında Dicle Vadisinin dik yamaçları üzerine inşa edilmiştir. Surların güney batısında sel yatağı bulunmakta ve surların meyli Kuzey, Batı ve Doğu taraflarına doğrudur.[38] Celâl-zâde Mustafa, Selim-nâme adlı eserinde Diyarbekir'in konumu ve kalenin yapısından şu şekilde bahsetmiştir:

> *"Âmid şehri ki, zâhid ve mücahidler konağı ve sığınağı, sağlam duvarlı bir kale, geçisi zor bir sur ve çetin merkezdir ki, benzeri olmayıp eşi bulunmayan ve bilinmeyen burç ve kaleleri sayısı, Dicle nehrine havâle olan tarafları kendi yüksekliğinde bulutlara atbaşı beraber yapısı sağlam, temeli yerin dibinde, kayalık tepe üzerine yayılmış ve serilmiş bir bina, gök tavanlı burçları, evler ve nakışlarla dolu olup, o sağlam ülke müslümanlara sığınak ve mesken oldu."*[39]

Diyarbekir Kalesi, Dış Kale ve İç Kale olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir. Diyarbekir Dış Kalesi'ni oluşturan surlar: "Çin Seddi'nden sonra ayakta kalan en uzun ve en sağlam kale" olarak tanımlanmaktadır.[40] Diyarbekir şehri İç Kalenin olduğu yüksek ve düz bir yere kurulmuştur. Düz zeminin etrafını da surlar çevirmiştir.

Diyarbekir İç Kalesi hakkında bazı sefernamelerde de bilgiler bulunmaktadır. Bu sefernamelerden bir tanesi Nasr-ı Hüsrev'e ait olup, sefernamesinde Diyarbekir İç Kalesi'nden şu şekilde bahsetmiştir*:*

> *"Ben, dünyanın dört bucağında, Arap, Acem, Hind ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiç bir ülke de Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum."*[41]

Diyarbekir'in yönetim merkezi halinde bulunan İç Kale ve Paşa Sarayı hakkında, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesin'de şu şekilde bahsetmiştir:

---

[38] Darkot, a.g.m. , s. 602.
[39] Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme,* Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 399.
[40] Akbulut, a.g.e. , s. 19.
[41] Nâsır-ı Hüsrev, a.g.e. , s. 13.

"Şattularab kıyısında göklere baş çekmiş Fıskaya denen yer yüzünde çok ünlü yüksek tepe üzerine sert siyah taş ile kurulu sağlam bir kale, ama yüksek dağın en tepesi geniş yeşillik ve laleliktir. Kalenin doğu ve kuzey tarafına eğimli semti göklere baş kaldırmış kayalar üzere olan Fıs Mağaraları bu yüksek kalenin altındadır. Ondan aşağıya bakmak adam cesaret edemez sanki cehennem çukurudur. Bu kalenin burçları üzerinden aşağıda akan büyük şatt'a bakıldığında arulan ırmak sanki küçük bir su akı gibi görünür. Kalenin bu tarafı sanki felek kulesine boyut uzatmıştır. Ancak yıldız tarafı, batı, güney ve kıble tarafları düz yerdir. Duvarının boyu kırk arşın yükseklikte dir ve onar arşın geniş duvar temeli vardır. Yüksek kulelerle çevrilmiştir.Bu süslü kale yontulmuş siyah taşla yapılmış olduğundan "Kara Âmid" derler.Bütün kule ve beden dişleri birbirine bakar. Tehlike sırasında birbirini korur. Diyarbakır Kalesi tam 4.000 adımdır.İçinde 150 adet odalı ve çeşitli divanhaneli büyük saraydır. Bu sarayın ilk yapıcısı Sultan I. Selim veziri Fatih Bıyıklı Mehmed Paşa'dır. Hayli geniş ve büyük bir saraydır. Her gelen vezir ve beyler birer oda, hamam, havuz ve şadırvan yapınca kat kat süslü bir saray olmuştur. Bütün pencere ve balkonları Şattularab'a, Sadiköy Ovası'na ve karatepe adlı vadilere bakan cihanı seyreden manzaralardır. Sarayın eski bir divanhanesi vardır. Şehir içinde kıble tarafına bakan demir bir kapısı vardır. Bekçileri daima hazır olup gözcülük ederler."[42]

Evliyâ Çelebi'nin, bahsettiği sarayda bulunan hamam, havuz ve şadırvan dahil olmak üzere hiçbir eser günümüze ulaşamamıştır.[43]

2.4. Diyarbekir İç Kalesi'nin Tarihi

Diyarbekir'in kent surları hakkında ki ilk bilgilere göre bu surlar Hurriler döneminde inşa edilerek M.Ö IX. yüzyılda Bit-Zamani kabilesi zamanında da onarılmıştır. Hurri kenti de bugünkü İç Kalenin olduğu yerde bulunmaktaydı. M.S 422 yılına gelindiğinde Bizanslılar ile Sasaniler arasında Diyarbekir hâkimiyeti için çıkan savaşta Mar-Zuora yani Urfa Kapı'nın tahrip olması üzerine Sasanilerin Bizanslılara tazminat ödedikleri bilinmektedir. Kale kapılarından Mardin Kapısı ile Yeni Kapı'nın ortasında bulunan bulunan dört burç üzerinde tarihleri yazılı olmayan altı adet Bizans kitabesi yer almaktadır. Diyarbekir İç Kalesi'nde Dingil Hava denilen yerde Mervanoğulları döneminde bir saray inşa edilmiştir. Buna göre "K" ve 67. Burçları'nı birlşetiren duvar XI. yüzyıl sonunda aynı yerde bulunmaktadır. Duvarlar zaman içerisinde tamamen tahrip olmuş ve Osmanlı Devleti döneminde onarılarak

[42] Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır Isfahan - Malatya - Mardin - Musul Tebriz – Van-IV,* Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 36-38.

[43] Basri Konyar, *Diyarbekir Yıllığı-III,* Ulus Basımevi, Ankara 1936, s. 185.

neredeyse yeniden inşa edilmiştir. Saray Kapısı ile "M" noktasını birleştiren yolun Doğu-Batı yönünde düzgünce ilerleyişi Roma dönemindeki hatta Selefkos kentlerinde görülen yollara benzemesi aynı yöntemin Diyarbekir Kalesi'nde de uygulandığı görülmektedir. Roma imparatoru Constantius döneminde İç Kale'de surların bulunduğu ve hatta bu sur duvarlarının Osmanlı Devleti döneminde onarılarak bugünkü halini aldığı bilinmektedir.[44] İç Kale'de bulunan ve Nesturiler dönemine ait olan Manastır Kilisesi'nin ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu kilise İç Kale surlarına bitişik halde inşa edilmiş ve Diyarbekir'in en eski kilisesi olduğu bilinmektedir. Nesturi Manastır Kilisesi 518 yılında Roma İmparatoru Anastasios (491-518) tarafından tamirat ve onarım geçirmiştir. XIV veya XV. yüzyıllarda camiye çevrilen kilise daha sonraki zamanlarda silah deposu olarak kullanılmıştır.[45] Diyarbekir Kalesi'nde yine inşa tarihi bilinmeyen Rum Kilisesi bulunmaktadır. Paşa Sarayı yakınlarında yer alan ve konumunun bugünkü Kale Camii'nin olduğu yerde bilinen Rum Kilisesi Halifeler döneminde camiye çevrilmiştir. Diyarbekir Kalesi surları 523 yılında Roma İmparatoru Iustinos'un (518-527) emri üzerine yeni duvarlar ile desteklenmiştir.[46]

Diyarbekir Kalesi, IV. yüzyılda Roma İmparatoru II. Constantius (317-361) tarafından yaptırılmış ve VI. yüzyılda yine Roma İmparatoru Iustinos (520-528) tarafından sağlamlaştırılarak surları güçlendirilmiştir. Diyarbekir bölgesi Arap kabilelerinin uzun yıllar hâkimiyet mücadelesi verdikleri bir yer olmuştur. Arap kabilesi olan Şeyhoğulları'nın 30 senelik Diyarbekir hâkimiyetine son vermek isteyen Bağdad Halifesi al-Mu'tazid 899 yılında bizzat kendisinin kumanda ettiği ordu ile Diyarbekir üzerine yürümüştür. Diyarbekir Kalesi kuşatıldıktan sonra mancınık sistemiyle surları harap edilmiştir. Halife şehri ele geçirdikten sonra kalenin Dağ kapısı tarafındaki surların bazı yerlerini yıktırmıştır. Böylece asi ve düşman kimselere sığınak olmasını engellemeyi amaçlamıştır. Diyarbekir şehri, Bizans Devleti ile İran arasındaki mücadelelere de maruz kalmıştır. Bu sebeple Rumlar 908 yılında Diyarbekir üzerine yürüyerek Eğil ve Yamani Kalelerini ele geçirmişlerdir. Rumların bu hareketleri Diyarbekir ucunun önemli bölgeleri olan Amid ve Meyyafarikin'i tehlikeye düşürmüştür. Bu tehlike karşısında Diyarbekir

[44] Parla, a.g.e. , s. 248-254.
[45] Max Van Berchem, *Amida : Materiaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes du Diyar-bekr*, Heidelberg ; Paris : Carl Winters Universitätsbuchhandlung ; Ernest Leroux, 1910, s. 173.
[46] Parla, a.g.e. , s. 256-258.

emiri Halife al-Muktadir surların harap olmuş kısımlarının tamiri ve güçlendirilmesi için gerekli emirleri vermiştir. Mardin kapı ve Dağ kapılarının etrafındaki surlar onarılmıştır. Şehir saldırılara karşı korumaya alınmış ve Bizanslılar güçlü surlar karşısında şehre girmeyi başaramamışlardır.[47] Diyarbekir Kalesi sırasıyla Hamdâniler (930-978), Büveyhoğulları (978-984) ve Mervâniler (984-1085) eline geçmiştir. Bu yıllardan sonra Diyarbekir bölgesine Oğuzlar göç etmeye başlamıştır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in öncüleri olarak görülen Oğuzlar 1042 yılından sonra Diyarbekir bölgesine akın etmiş ve Amid ile Meyyafarikin çevresine gelmişlerdir. Daha sonra Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emri üzerine Diyarbekir kuşatılarak 4 Mayıs 1085 tarihinde fethedilmiştir. Böylece Diyarbekir Türklerin eline geçmiştir. 1085-1183 yılların arasında başka beylikler eline geçmiş olan Diyarbekir Kalesi 1183 yılında Hısn-ı Keyfâ Artukluları hâkimiyetine girmiştir. Artuklu beylerinden Mahmud (ö.1222) Diyarbekir'in idaresine getirilmiştir. Diyarbekir Kalesi'nin İç Kalesi onun döneminde detaylı bir tamir işlevi geçirmiştir. 1208-1209 tarihli olan Evli Beden Burcu ve Yedi Kardeş Burcu da Artuklu Beyi Mahmud'un eseridir. Böylece onun döneminde Diyarbekir Kalesi'nde önemli yapılar meydana gelmiştir. Diyarbekir artık Türklerin hâkimiyet sahası olduğu için bu yıllardan sonra da Anadolu Selçukluları idareyi ele geçirmişlerdir (1240-1302). Diyarbekir'in idaresi daha sonra yine sırasıyla Timur (1394-1401) ve Akkoyunlular (1401-1507) eline geçmiştir.[48]

İlerleyen yıllarda Osmanlı Devleti tahtına çıkan Yavuz Sultan Selim Han, Safevilerin çıkardığı sorunlar sebebiyle Doğu'ya yönelmişti. Mücadele Diyarbekir bölgesinde devam ederken Yavuz Sultan Selim, İdrisi Bitlisi'yi orada bulunan aşiretleri örgütlemesi için görevledirerek bölgeye göndermiştir. Böylece Bıyıklı Mehmed Paşa'nın da bölgedeki harekâtlarda görevlendirilmesiyle Diyarbekir Kalesi Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir (1515).[49] Şehrin ve kalenin fetih işlemi tamamlandıktan sonra Yavuz Sultan Selim Han'ın emri ile Diyarbekir'de ilk tahrir yapılmıştır. 1517-1518 yılları arasında yapılmış olan tahrire göre Diyarbekir Kalesi'yle alakalı olan kanun şu şekildedir:

[47] Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbekir Şehir ve Bölgesindeki Vuku'âtın Tarihi", *İA*, cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, s. 605-608.
[48] Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri*, s. 46-76.
[49] Feridun Emecen, "Selim I", *TDVİA,* cilt: 36, İstanbul 2009, s. 410.

"Ve şehir ve kurā halkı külliyan kıla' içün beglik kireçden bir yük kireç getürmek kanunları imiş. Anūn kirası içün her hān[e]den otuz altışar Ḳaraca akçe nakid alurlar imiş ki on iki 'Osman akçesi olur. Ve Ekrād cema'at dahi her hāneden birer yük kireç ve birer yük kum ve birer yük odun getürürler imiş, kānunları imiş."[50]

Diyarbekir Osmanlı Devleti'nin eline yeni geçtiği için kalenin fetih sürecinde kale duvarları ve surları zarar görmüştür. Bu sebeple kalenin tamir ve onarıma ihtiyacı olmuştur. Yavuz Sultan Selim Han'da yaptırdığı ilk tahrirde bununla alakalı yukarıdaki kararı vermiştir. Böylece kalenin tamir ve onarımı için gereken malzemelerin Diyarbekir ve köylerindeki halktan temin edilmesine karar verilmiştir.

2.4.1. İç Kale İçerisinde Bulunan Yapılar

Kale içerisinde bazı yapılar bulunmaktadır. Bunlar dini ve gündelik hayatı kapsayan yapılardır. Osmanlı Devleti İç Kale yapılarında genel olarak üst düzey yönetim, orduya ve savunmaya bağlı yapılar ile ibadethane yapıları bulunurdu. Diyarbekir İç Kalesi de bu anlamda tarihin erken dönemlerinde önemini korurken Osmanlı Devleti döneminde de aynı önemi korumaya devam etmiştir. Kale içerisinde önemli olan bu yapılardan yazabileceğimiz ibadethaneler; Hz. Süleyman Camisi ve Saint George Kilisesi'dir. Gündelik yaşamla ilgili olan yapılar ise; Kale Hamamı, Aslanlı Çeşme ve Arbedaş Çeşmesi'dir. Hz. Süleyman Camisi'nin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Yalnız bazalt taşından yapılmış olan minaredeki yazıta göre caminin Nisanoğulların'dan Ebu'l Kasım tarafından 1155 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Süleyman Camisi 1631-1633 yılları arasında Diyarbekir Valisi Silahdar Mürteza Paşa'nın emri ile onarılmıştır.[51] Sen George Kilisesi'nin yapılış tarihi bilinmemekte ve IV veya V. yüzyıllarda inşa edildiği tahmin edilmektedir. İç Kale içerisinde bulunan kilise Hristiyanlıktan önce putperestler için inşa edilmiş ancak daha sonra kiliseye çevrilmiştir.[52] Kale Hamamı'nın inşa tarihi bilinmese de İç kale'de yer aldığı bilinmektedir. Hamamın bulunduğu yerde günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü yer almaktadır.[53] Aslanlı Çeşme, siyah bazalt taştan yapılmıştır.[54]

---

[50] M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal,* TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 125.

[51] Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri Mukarnas*, Geometri, Orantı, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1996, s. 158.

[52] F. Demet Aykal, "Diyarbakır Kiliseleri", Y. Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz, (Ed.), *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır,* Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, s. 337.

[53] Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbekir,* s. 211.

Diyarbekir Kalesi'nin su ihtiyacı için önemli bir yapı idi. Paşa Sarayı içinde bulunan Aslanlı çeşme günümüzde aktiftir. Ancak iki aslan bulunması gerekirken aslanlardan biri çalınmış olduğundan sadece bir aslan faaliyettedir.[55] Arbedaş Çeşmesi, Kanuni Sultan Süleyman Han döneminde İç Kale'nin genişletilmesi sırasında Diyarbekir'in ikinci valisi Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kitabesinde şu şekilde yazmaktadır: "Ey Hüsrev, senin devletinin eserinden, benzeri olmayan bir ab-ı hayat çeşmesi meydana geldi. O çeşmenin latifliğinden, suyunun tadı şeker gibi tatlı oldu. Bu nedenle onun tarihi (çeşme-i şirin abı) o çeşmeden geçti. 932 (1525-1526)" yazmaktadır.[56]

Osmanlı padişahlarından Diyarbekir şehrine ilk gelen Kanuni Sultan Süleyman Han olmuştur. Osmanlı Devleti şehre girdikten sonra beylerbeyi ve diğer üst yöneticilerin İç Kale'de oturması gerekiyordu. Ancak Diyarbekir İç Kalesi ikamet için uygun bir yer değildi. Bu sebeple Kanuni Sultan Süleyman Han veziri Hüsrev Paşa'ya İç Kale de onarımlar ve ilaveler yapılması için emir vermiştir. Böylece Hüsrev Paşa Diyarbekir İç Kalesi'ne 16 burç ve iki kapılı bir kısım daha ekletmiştir. Bu kapılar: Saray Kapısı ile Küpeli Kapısıdır.[57] Böylece Diyarbekir İç Kalesi 19 burç ve 4 kapısı olan bir mekan haline gelmiştir.[58] Bu kapılardan Saray Kapısı üzerindeki beyaz mermer taşa Farsça olarak bir kitâbe yazılmıştır. Bu kitâbe de şöyle yazmaktadır. "Âl-i Osmandan, faziletleri besleyen, cihanın efendisi, İskender rütbeli Süleyman Han zamanında bu kale bina edildi. (Temetü'l-bina vü biha) adedi bu kuvvetli binanın tarihi oldu. H. 953 (M.1526-27)".[59]

2.4.2. İç Kalede Bulunan Kapılar

Seyahatnâmelerdeki bilgilere göre, Diyarbekir Kalesi oldukça büyük ve kullanışlı bir kaledir. İç Kalenin düzenlenmesi hem askeri hem de sosyo kültürel anlamda kullanılmak üzere tasarlanmıştır. Diyarbekir İç Kalesi'nde aynı Dış Kale de olduğu

---

[54] Adnan İş, *Geçmişten Günümüze Diyarbakır İçkale ve Yapıları,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2019, s. 87.

[55] M. Mehdi İlhan, "Osmanlı Su Yolları: Diyarbakır Su Yollarının ve Çeşmelerinin Mahalle ve Sokaklara Dağılımı", *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi,* cilt: 5 sayı: 10-11, 2017, s. 99.

[56] İş, a.g.e. , s. 89.

[57] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi-II*, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Ankara 1990, s. 535.

[58] Ali Boran, "Diyarbakır Kalesi", İrfan Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, s. 90.

[59] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi-II,* s. 535.

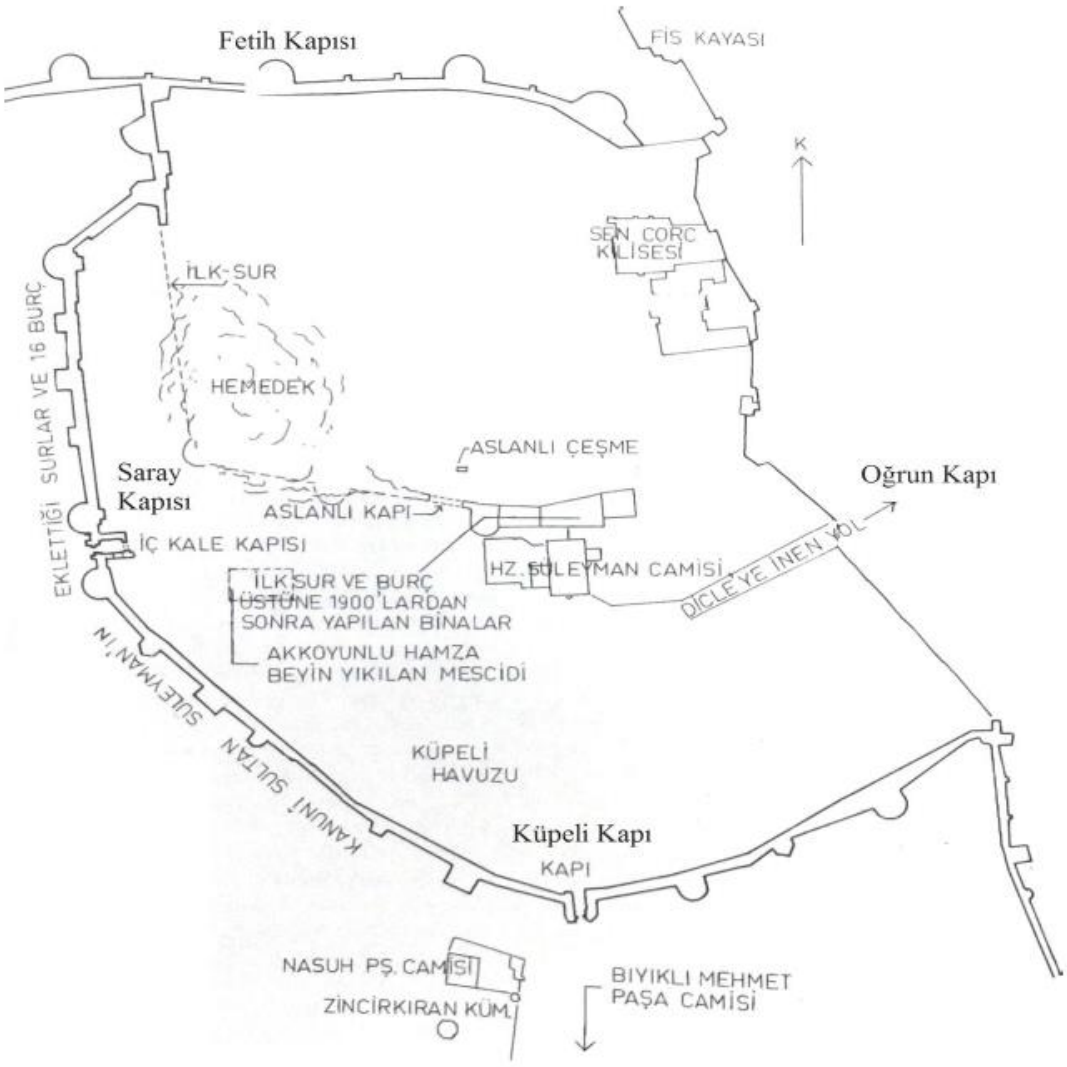
gibi kale kapıları bulunmaktadır. İç Kalenin Dicle tarafına doğru açılan gizli kapısına Oğrun Kapı, Kuzey de dışa doğru açılan diğer kapısına Fetih Kapısı, içeri doğru açılan kapılarına ise Saray ve Küpeli Kapıları adları verilmiştir. Böylece Diyarbekir İç Kalesi'nde toplamda dört adet kapı bulunmaktadır.[60] Saray ve Küpeli Kapıları Cuma namazı dışında yedi gün boyunca gündüzleri açık, Oğrun ve Fetih Kapıları ise sadece ihtiyaç halinde açılmıştır.[61]

Kaleler de büyük kapılar dışında "poterna" denilen küçük kapılar da bulunmaktaydı. Küçük kapılar herhangi bir tehlike anında örülerek kullanılmaz hale getirilirdi. Uğrun veya huruç kapıları da denilen küçük kapıların amacı düşmanı arkadan çevirebilmek ve kale dışına haberci gönderebilmekti.[62] Diyarbekir İç Kalesi'nde 25 adet poterna yani küçük kapı bulunmaktadır. Günümüzde yapılan inceleme ve araştırma sonucunda Diyarbekir İç Kalesi'nde 7 tane daha küçük kapı tespit edilmiştir. Böylece toplamda 32 adet küçük kapı bulunmaktadır.[63]

[60] Metin Tuncel, "Diyarbakır" , *TDVİA*, cilt: 9, İstanbul 1994, s. 470.
[61] Güldoğan, a.g.e. , s. 306.
[62] Semavi Eyice, "Kale" , *TDVİA*, cilt: 24, İstanbul 2001 , s. 235.
[63] Adnan Nabikoğlu, Neslihan Dalkılıç, "Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Genel Bir Bakış" , *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, sayı: 15, 2015, s. 32.

Diyarbekir İç Kalesi'nin kapıları aşağıdaki fotoğrafta gösterilmiştir:

Şekil 2.1. Diyarbekir İç Kalesi ve Kapıları[64]

2.4.3. İç Kalede Bulunan Sular

Bir şehrin en önemli savunma mekanizması olan kaleler askerlerin temel ihtiyacı olan yiyecek ve su bakımından da donanımlı olmak zorundadır. Diyarbekir İç Kalesi de özellikle su bakımından oldukça zengin bir durumdadır. Diyarbakır İç Kalesi'nde bulunan suların başında Hamravat Suyu gelmektedir: Kanuni Sultan Süleyman Han tarafından, 1534-1535 yılları arasında Karadağ (Karacadağ) bölgesinden İç Kale'ye

[64] Cevger, a.g.e. , s. 25.

getirilen bu Hamravat Suyu yumuşak ve lezzetli bir sudur.[65] Hamravat Suyu'nun kaynağı Gözeli Köyündeki deredir.[66] İç Kale'de bulunan sulardan bir diğeri de İç Kale Suyu ismiyle anılan Kale suyu'dur: Hamravat suyu kadar lezzetli değildir. Ancak çok soğuk bir sudur. Evliyâ Çelebi bu su hakkında Seyahatnâmesinde şu şekilde bahsetmektedir: "Kale içinde on adet su değirmenlerini döndürür akar sudur. Başka bir memleketin İç Kalesi'nde böyle akar su yoktur. Diyarbakır Kalesi kırk yıl kuşatılsa Tanrı'nın emri ile su sıkıntısı çekmez."[67] Önemli bir ihtiyaç olan, kale ve şehir sularının düşman tarafından zehirlenmesini önlemek amacıyla kale erleri bu su kuyularında nöbet tutmaktaydılar.[68]

2.4.4. İç Kalenin Kullanımı

Diyarbekir İç Kalesi diğer Osmanlı şehirlerinde olan kaleler gibi farklı amaçlarla da kullanılmıştır. Hapishane, mühimmat deposu, yiyecek deposu ve askeri araç-gereç ve cephane bunların başında gelmektedir.[69] Dış Kale surlar sayesinde savunma için önemli iken, İç Kale ise yönetim, yiyecek-içecek deposu, askeri depolar, mahkeme binasının bulunması sebebiyle eyaletin yönetim merkezi konumundadır.[70] Diyarbekir İç Kalesi hapishane olarak kullanılmış ve devlet adamı olup suça karışanlar, eşkiyalar ve devlet düzenini bozanlar kalenin içinde bulunan hapishanede cezalarını çekmişlerdir.[71] İncelenen bir belgede 1761 (H.1174) yılındaki bir fermana göre Çarsancak Voyvodası iken eşkiyalık yapan Karaçorluoğlu Mustafa'nın tüm mallarının elinden alınmasına ve kale'ye hapsedilmesine karar verilmiştir.[72] 28 Ağustos 1726 (H. 29 Zilhicce 1138) tarihinde Diyarbekir mollasına ve kale dizdarına gönderilmiş olan bir başka fermana göre, Diyarbekir İç Kalesi'nde hapis tutulan Şehrizor Beylerbeyi kethüdası olan İbrahim'in merkezden gönderilen görevliler tarafından denetleneceği ve bu duruma kimsenin müdahalede bulunmaması istenildiği yazmaktadır.[73]

---

[65] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 44-45.
[66] M. Şefik Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbekir Kenti,* Toprak Kitap, İstanbul 2014, s. 91.
[67] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 46.
[68] Uğur Altuğ, "15.Yüzyılda Balkanlar'da Osmanlı Kaleleri ve Geçirdikleri Yapısal Değişimler*",* Ahmet Özcan (Ed.), *Halil İnalcık Armağanı-III*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s.. 92-93.
[69] Yıldız, Öztürk, a.g.e. , s. 83.
[70] Cevger, a.g.m. , s. 28.
[71] BOA, C.ZB, 17-816, 1790-1791 (H. 1205 tarihli), s. 1.
[72] BOA, C.ML, 681-27989,1760-1761(H. 1174 tarihli), s. 1-3.
[73] BOA, A.DVN.MHM, 123-41, 1878-1879 (H. 1296 tarihli), s. 1.

Diyarbekir İç Kalesi başka bir kullanım alanı olarak yiyeceklerin depolanması görevini gördüğü için kale içinde ambarlar da bulunmaktadır. Bu ambarlar da kale halkı ve ordu için gereken hububat, yiyecek, içecek gibi malzemeler muhafaza edilmiştir.[74] Ekmek yapımı için gerekli olan buğdayın Diyarbekir İç Kalesi'nde muhafaza edilmesi, eyalet nahiyelerine paylaştırılması ve bu listelerin oluşturulması İç Kalenin ambar olarak kullanıldığının bizzat göstergesidir.[75] Kalelerin harp ve savunma gücünün büyüklüğü kale de bulunan askerin ve halkın gıda malzemesi ile de bağlantılı olduğu için özellikle sınır kalelere buğday, arpa, yem, odun ve un gibi malzemelerin miktarı arttırılarak aksatılmadan gönderilmiştir.[76] Hububat ve yiyecek açısından da zengin olan Diyarbekir Kalesi çok yere zahire desteğinde bulunmuştur. Buna örnek olarak 1570-1571 (H.978) yılında yazılmış bir hükümde Ane sancağı Beyi Ebû Rî'in yanında olan Arap evlerinin Diyarbekir'den buğday gibi zahire ihtiyaçlarının karşılanması akçalarıyla bu ihtiyaçlarını almalarına engel olunmaması gerektiği yazılmıştır.[77] Diyarbekir İç Kalesi'nde bulunan ambar merkez kalenin ihtiyacını karşılamakla beraber nahiye ve kazaların eksik ihtiyaçlarınında tamamlandığı depo olarakta kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece stokları bulunan tüm malzemeler merkezde ve kazalarda kullanılmıştır.

2.4.4.1. İç Kale'de Bulunan Mühimmat ve Tophâne

İç Kale hapishane dışında başka işler için de kullanılmıştır. Hem askeri hem de gündelik hayat için lazım olan her şey kalenin iç kısmında muhafaza edilmiştir. Devlet merkezinden, Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan kalelere top, tüfek, kurşun, gülle ve barut gibi mühimmatlar gönderilmiştir.[78] Hem Diyarbekir Eyaletinin ihtiyacı olan hem de başka şehirlere gönderilecek olan malzemeler İç Kale'de depolanmıştır.

Diyarbekir İç Kalesi ordu ihtiyaçlarının da muhafaza edildiği bir yerdir. Ordunun ihtiyacı olduğu durumlarda kale içinde bulunan depolardaki malzemelerden bu ihtiyaçlar temin edilmiştir. Doğu'ya ya da Güney'e yapılan seferlerde zahire ve

---

[74] Cevger, a.g.m. , s. 28.
[75] *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi-III*, Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2013, s. 265.
[76] Mehmet Yaşar Ertaş, "Osmanlı Devleti'nde Sefer Organizasyonu", Güler Eren (Ed.), *Osmanlılar-VI*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 590.
[77] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *12 Numaralı Mühimme Defteri 978–979 / 1570–1572*, Yayın Nu: 33, Ankara 1996, s. 65.
[78] Ertaş, a.g.m. , s. 590.

askeri mühimmat yardımları için Diyarbekir Kalesi'ne başvurulmuştur. Diyarbekir Osmanlı hâkimiyetine girdikten kısa bir süre sonra, 1570-71 (978) tarihinde Bağdat Beylerbeyi tarafından Diyarbekir ve Halep Beylerbeyinden cephane ve mühimmat yardımı istenmiştir. Buna göre on bin adet darpzen fındığı, beş yüz kolôborna yuvalağı, üç yüz kantar demir ve beş yüz kantar bakır istenmiştir. İstenen bakır ve kurşun Maraş'tan tedarik edilmek üzere Halep defterdarına ve yuvalakları Kiğı sancağından getirilerek Diyarbekir beylerbeyi'ne gönderilmiştir.[79] Yine bu döneme ait bir hükümde Diyarbekir'den Bağdat vilayeti için zahire yardımı istenmiştir.[80]

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren savaş ve savunma sanatına her zaman ihtiyaç duymuştur. Sınırların genişlemesiyle birlikte bu ihtiyaç artmıştır. Dönemin önemli silahlarından olan top malzemesinin dökümü, tamiri ve gerekli bölgeye gönderilmesi bir iş haline gelmiştir. Bu sebeple devlet merkezi olan İstanbul'da Tophâne-i Âmire kurulmuş ancak ondan öncesinde de top döküm işi seyyar dökümhanelerde gerçekleştirilmiştir. Bu konuyla ilgili en eski bilgi ise Sultan II. Murad dönemine aittir. Sultan II. Murad döneminde 1438 yılında Mora'da bulunan Germehisar Kalesi önünde, 1440 yılında Semendire'de ve 1448 yılında da Akçahisar önünde seyyar dökümhaneler kurulduğu bilinmektedir. Daha sonra sınırlar genişledikçe ve gerekli topların dökülüp sınır kalelere gönderilmesi devlet için büyük çaba ve maddiyat gerektirmiştir. Türlü zorluklar gerektiren bu iş karşısında Osmanlı Devleti sınırlarda bulunan, üs merkez olan Van, Erzurum gibi kalelerde dökümhaneler kurulmuştur. Konumuz olan Diyarbekir Kalesi'nde de top dökümü ve gülle üretimi yapılıyordu. Diyarbekir Kalesi'nde 1566 yılında Erciş Kalesi'ne gönderilmek üzere 50 tane darbzen döküldüğü bilinmektedir.[81] Diyarbekir Kalesi'nde gerekli olan top ve top yuvalaklarının döktürülmesi işi başka maden ocaklarında da yaptırılıyordu. Örneğin Diyarbekir Beylerbeyi Nasuh Paşa'ya gönderilen 1609 yılındaki emre göre top yuvalaklarının cinsine göre Kiğı madeninde döktürülmesi emredilmiştir.[82] 1800'lü yıllara gelindiğinde Diyarbekir Kalesi'ndeki döküm ocağının hâlâ kullanıldığını görmekteyiz. Kale içerisinde top üretiminin ve onarımının yapılması için top döküm

[79] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *12 Numaralı Mühimme Defteri: 978–979 / 1570–1572*, Yayın Nu: 33, Ankara 1996, s. 54.
[80] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *7 Numaralı Mühimme Defteri: 975-976/1567-1569*, Yayın Nu: 37, Ankara 1997, s. 117.
[81] Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi,* TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 43-72.
[82] *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)/I*, Ziya Yılmazer (Haz.), TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 559.

ocağının bulunduğu bilinmektedir. Bu bilgiye ise 1813 yılına ait padişah emrinin bulunduğu bir belgeden ulaşmaktayız. Bu belgeye göre Diyarbekir Kalesi'nde top üretimi ve onarımı yapmak amacıyla top döküm ocağı kurulup işletilmesi için İstanbul Tophâne'den dört döküm ustası, bir serrihte, iki sızdırıcı gönderilmesi ve bu kişilerin yanı sıra teçhizat olarak döküm ocağı, kürek takımı ve lazım olan gerekli malzemelerin gönderilmesine ve hatta gerekli işçilerin Diyarbekir bölgesinden tedarik edilmesine karar verilmiştir.[83] Osmanlı Devleti, Diyarbekir Kalesini fethettiği ilk yıllarda kalede top döküm ocağının kurulmadığı anlaşılmaktadır. Fakat ulaştığımız bilgilere göre aynı yüzyıl içerisinde Diyarbekir'de top döküm ocağının kurulmuş olduğunu görmekteyiz. Diyarbekir Kalesi'nde top döküm ve onarım işi olduğu zaman bu işler bölgeye en yakın döküm ocaklarında yaptırılmıştır. Ancak döküm ocağı kurulduktan sonra artık böyle birşeye ihtiyaç kalmamıştır. Diyarbekir şehri top döküm ocağının kurulmasıyla birlikte başlı başına top üretilen, onarımı yapılan bir merkez haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti, İstanbul dışında kurduğu top döküm ocaklarından sonra Anadolu ve Rumeli'nin bazı bölgelerinde de baruthaneler kurmuştur. Böylece ordunun kullanacağı barut ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin önemli kalelerinde özellikle Bosna, Hama, Trablus, Basra, Yemen, Birecik, Halep, Samsun, Malatya, Kars, Kahta, Adana, Karaman, Akdağ, Darende, Zamantı ve Diyarbekir'de baruthaneler kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yapacağı seferler sırasında bu kalelerde barut miktarı ve üretimi diğer zamanlara göre artış göstermiştir.[84] Bu bilgiden anlaşıldığına göre Diyarbekir Kalesi'nde top üretimi yapıldığı gibi barut üretiminin de yapıldığı bir merkez idi.

Diyarbekir Kalesi top döküm ve barut üretiminin yapıldığı yer olduğu gibi başka şehirlerde dökülecek topların malzeme eksiğinin tedarik edildiği depo olarakta kullanılmıştır. Basra'da dökülecek toplar için tel, kalıp toprağı ve kalaya ihtiyaç duyulmuş ve bu malzemeler Diyarbekir Kalesi'nden istenmiştir. Bir belgeye göre: Basra'ya lazım olan top döküm malzemelerinin temini için Basra Beylerbeyi durumu Diyarbekir Beylerbeyine bildirerek top döküm madenlerinin en kısa sürede temin

[83] BOA, C.AS, 549-2307, 1813 (H. 1228 tarihli), s. 1-3.
[84] Uğur Demlikoğlu, "Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 24 sayı: 2, Elazığ 2014, s. 284.

edilip Basra'ya gönderilmesini istemiştir.[85] XVI. yüzyıla ait bir belgeye göre yine Basra Beylerbeyi tarafından Diyarbekir Beylerbeyliğine gönderilen hüküm de on adet usta topçu, iki yüz adet kürekçi, kırk adet arabalık kereste, yüz kantar kurşun, beş yüz adet yuvalak gibi malzemelerin Diyarbekir Kalesi'nden istendiği anlaşılmaktadır. Yine aynı belgedeki başka bir hükme göre Basra Beylerbeyi tarafından Diyarbekir Kalesi'nden yuvalak, top arabası kerestesi, topçu ve yüz nefer suçlu kadırgalarda kürekçi olarak çalıştırılmak için istenmiştir.[86]

Diyarbekir Kalesi dizdarı olan Seyyid İsmail Ağa'ya 1777 yılında (1191 tarihli) bir buyruk gönderilmiştir. Bu belgeye göre, orduya lazım olan teçhizatın listesi gönderilmiş ve bu liste de bulunan her şeyin kale içinde bulunan cephanelikten temin edilerek bir an önce orduya ulaştırılması emredilmiştir.[87] Diyarbekir Kalesi cephanesinde eksik olan top, tüfenk gibi askeri malzemeler başka yerlerden getirtilmiştir. Bununla alakalı Diyarbekir Kalesi için lazım olan elli adet top takımının yirmi tanesinin İstanbul'dan getirtildiği geriye kalan otuz tanesinin ise Musul ve Cizre'den sadrazam emri ile getirtildiği bilinmektedir.[88] Yine buna ek olarak Sivas'tan Diyarbekir Kalesi'ne altmış tane şahi top ve başka malzemeler gönderilmiştir.[89]

Osmanlı Devleti sınırlarda bulunan kalelere oldukça önem vermiştir. Bu kalelerin bakım ve tamir işleri barış zamanlarında devam ettiği gibi savaş zamanlarında da titizlikle devam ettirilmiştir. Herhangi bir sefere karar verildiğinde veya savaş söz konusu olduğunda kalelerin durumları mutlaka gözden geçirilir ve gerekli güçlendirmeler, sağlamlaştırma işlemleri özenle yapılırmış. Kaleler devletlerin düşman saldırısı karşısında ilk direnişin gösterildiği ve savunmanın yapıldığı en önemli yapılarıdır. Bu sebeple kaleler sadece yapı olarak güçlendirilmekle kalınmamış, cephane ve mühimmat olarakta gerekli takviyeler yapılmıştır. Böylece kaleler askeri bir depo görevi de görürlerdi. "Kalelerin askerî malzeme ve cephaneyle sürekli dolu tutulması, hem buraların savunmasını kuvvetlendiriyor, hem

[85] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *5 Numaralı Mühimme Defteri: 973 / 1565-1566*, Yayın Nu: 21, Ankara 1994, s. 140.
[86] H. Muharrem Bostancı, *19 Numaralı Mühimme Defteri: Tahlil ve Metin*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 219-220.
[87] BOA, C.AS, 342-14172, 1777-1778 (H. 1191 tarihli), s. 1.
[88] BOA, C.AS, 239-10068, 1740-1741 (H. 1153 tarihli), s. 1-2.
[89] BOA, C.AS, 1004-43942, 1743-1744 (H.1156 tarihli), s. 1.

de sınırdaki ordunun vurucu gücünü ve hareket kabiliyetini artırıyordu." Kalelerdeki cephane ve mühimmat konusunda zaman zaman sayımlar yapılırmış. Ne kadar top, tüfenk vb. malzemenin olduğu bunların ne kadarının kullanılır durumda olduğu kaç tanesinin tamir ve bakıma ihtiyacı olduğu tespit edilirmiş. Böylece eksik fazla ne varsa hepsi kayıt altında tutulurmuş.[90] Bu bağlamda Diyarbekir Kalesi'nde bulunan ateşli silahların yapısı ve sayısı incelenmiştir. Kalede kullanılan ateşli silahların başında top gelmektedir. Top, ağır mermilerin barut gazıyla daha uzak mesafelere atıldığı bir tür silahtır. Osmanlı Devleti'nin ordusu içerisinde ilk topun ne zaman ve nerede kullanıldığı ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1389 yılından itibaren mühimmat içerisinde topun yer aldığı bilinmektedir. Bununla birlikte Türk topçuluğu XVII. yüzyıla kadar üst seviyelerdeydi. Osmanlı ordusu içerisinde XVI. yüzyıla kadar zarbazen, havayi, şayka, pranki ve bacalaşko adındaki çeşitli toplar kullanılmıştır. Bir sonraki yüzyılda ise zarbazen, şahi, şakaloz, marten havan, miyâne, pranki ve kolonborna gibi toplar kullanılırken bu toplar için farklı ağırlıklarda da gülleler üretilmiştir.[91] 1749 (1163) yılındaki belgeye göre Diyarbekir Kalesi'nde yapılmış olan sayıma göre kalede bulunan bazı ateşli silahların sayıları ise şu şekildedir: 1.742 adet tüfek, 4.558 kantar siyah barut, 50 batman kükürt, 124 adet top.[92]

Mühimmat yoklaması 1740 yılında Diyarbekir Voyvodası Mustafa Ağa, kale dizdarı el-Hâc Ebubekir Ağa, yoklama için mübaşir tayin edilen Ali Çavuş ve Topçubaşı Ahmed Ağa tarafından gerçekleştirilmiştir.[93] Diyarbekir İç Kalesi'nin cephanesinde yapılan sayım sonucunda tespit edilen malzemeler daha çok gündelik hayatta kullanılan alet edevatlardır. Askeri malzeme olarak listede tüfenk sayılarını da görmekteyiz. Tüfenklere göre kılıç sayısı fazladır. Bunların yanı sıra mutfak araç ve gereçleri de liste de yer almaktadır. Mühimmat yoklamaları yapılırken malzemelerin sayısıyla birlikte hangilerinin sağlam olduğu hangilerinin kullanılmaz durumda olduğu veya tamire ihtiyaç duyulduğu hakkında da bilgiler kaydedilmiştir. Bu kayıtlar işin titizlikle yapıldığını da göstermektedir. Diyarbekir Tophânesinde

[90] Ömer İşbilir, "Erzurum, Diyarbakır ve Van Kaleleri Mühimmâtına Dair", Hayrunnisa Alan, Abdulvahap Kara vd. (Ed.), *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan,* Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 419-420.
[91] Demlikoğlu, a.g.m. , s. 278-280.
[92] BOA, D.BŞM.CBH.d, 18424, 1756-1757 (H. 1170 tarihli), s. 8.
[93] *DŞS-III*, s. 192-193.

bulunan teçhizat oldukça yeterli sayıdadır. Gündelik malzemelere göre askeri araç gereçlerin sayılarının fazla oldukları görülmektedir. Bir devletin en önemli savunma mekanizması olan kaleler için olması gerekende askeri açıdan güçlü olmasıdır. Teçhizat ve asker sayısı bakımından yeterli durumda olan kalelerin savunması da bir o kadar güçlü olmaktadır. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin sınıra yakın konumunda olan Diyarbekir Kalesi'nin mühimmat durumu yoklamalarla kontrol altında tutulmaktadır.[94]

Başka bir önemli nokta olan teçhizat desteğiyle ilgili yukarıdaki tabloların yanı sıra 1732-1733 gibi tarihlerde Diyarbekir Kalesi'nin top ve mühimmatı hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda Diyarbekir Kalesi'nde İç Kale tophânesinde şahi topunun bulunduğu ve bu topun " 9 karış 100 dirhem yivlisinden bir karış yukarı şikestdir." Burçlara yerleştirilen şahi topları da "8 karış, 100 direm yivlisinden delik şikestdir, burçda kolonborna 1 top, 5 karış 7 kıyye, yivlisinden bir karış yukarı şikestdir."[95] İç Kale de bulunan mühimmatın zarar görmüş olduğu ve bu parçalanmış, kırık toplarla alakalı yetkililere bilgi verildiği de yine başka bir sicil kaydından anlaşılmaktadır:

> *"Ma'rûz-ı dâ'î-i devletleridir ki,*
>
> *Diyarbekir İçkale'sinde dokuz karış yüz dirhem çaplı bir kıt'a şâhi top ve burclarda sekiz karış yüz dirhem çaplı bir kıt'a şâhî top ve yine beş karış yedi kıyye çaplı bir kıt'a kolonborna top meksûr ve amel-mânde olduğu kıbel-i şer'den ba'de'l-keşf ve'l-mu'âyene zâhir u mübeyyin olduğu huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu. Emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. FÎ 19 L. sene 1145."*[96]

Bu konuyla alakalı başka bir kaynağa göre yine Diyarbekir Kalesi'nde yaklaşık 45 topun sağlam olmadığı bildirilmiştir. Böylece kale de sağlam top eksik olduğu için ihtiyaç olan mühimmatın gönderilmesi gerekmiştir.[97] Gerekli mühimmatın gönderilmediği takdirde onarım yapılması için malzemeler ve tamirciler gönderilmesi istenmiştir. Bununla alakalı 1741 yılına ait bir belgeden ulaştığımız bilgiye göre Diyarbekir Kalesi'nde 335 adet siyah barutun onarıma ihtiyacı olduğu

---

[94] *DŞS-III*, s. 193-194.

[95] *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi-II,* Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2013, s. 92.

[96] *DŞS-II*, s. 93.

[97] *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi-IX*, Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2013, s. 327-328.

anlaşılmaktadır. Bu sebeple İstanbul'dan tamirci ve gerekli malzemeler Diyarbekir Kalesi'ne gönderilmiştir. Gönderilen tamircilerin bütün masrafları ve tamir için gerekli malzemeler Diyarbekir Voyvodası Halil Ağa tarafından karşılanmıştır.[98]

İç Kale'de silah ve askeri teçhizat saklandığı için belgeler de bu konuyla ilgili bir çok bilgi bulunmaktadır. Örnek olarak: "Diyarbekir kalesi dizdarına gönderilen 25 Şubat 1733 tarihli bir emr-i şerife göre, bu tarihte İç Kale'de otuz dokuz adet top olduğu görülmektedir."[99] Bir başka sicil kaydında da Diyarbekir İç Kale'sinde bulunan bozuk ve sağlam olan mühimmat listesi bulunmaktadır. Diyarbekir İç Kalesi'nde bulunan topların kayıtlarına bakıldığında bu topların sağlam olanları ve eksiklikleri olanların da kayıtlarda belirtildiği görülmektedir. Hepsinin ne kadar olduğu, çapı ve ölçüleri de kaydedilmiştir. Detaylı kayıt işlemi askeri organizasyonun planlı bir şekilde işlemesine yardımcı önemli sistemlerden biri olmuştur.[100]

2.5. Dış Kale

Diyarbekir Dış Kalesi, "349 senesinde Roma İmparatoru II. Constantius tarafından yaptırılmıştır".[101] İlerleyen yıllarda Diyarbekir bölgesine "Nisibis" yani Nusaybin Hıristiyan halkının gelmiş olmasıyla beraber Roma İmparatoru Iovianus 367-375 yılları arasında Dış Kale surlarını genişletmiştir. Diyarbekir'in aşağı yukarı bütün devirlerinde tadilat geçiren kalenin, dış surlarının çevre uzunluğu 5 kilometreden fazladır. Dış surların uzunluğu kuzeyden güneye 1300, Doğudan Batıya 1700 metreyi bulmaktadır. Burçların kalınlıkları ise ortalama 3-5 metre aralığındadır.[102] Burçlar genellikle yuvarlak şeklinde inşa edilmiştir. Ancak Dicle vadisine bakan kısımları dört köşelidir.[103]Sur duvarlarının üzeri de 3-5 metre genişlikte bir yol olacak şekilde çevrilmiştir. Sur yolu kule ve burçları birbirine bağlamıştır.Gerek duyulduğu yerde merdiven yardımıyla kale meydanına inilmiştir. Surların altında: Erzak depoları, muhimmat deposu, koğuşlar ve sarnıçlar yer almıştır. Dış Kale, bütün şehri içine alan birbirine bağlı olan bir duvar halinde inşa edilmiştir.[104]

---

[98] BOA, C.AS, 421-17480, 1741-1742 (H. 1154 tarihli), s. 1.
[99] Cevger, a.g.m. , s. 27.
[100] *DŞS-II*, s. 99.
[101] Beysanoğlu*, Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri*, s. 112.
[102] Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi,* Gün Matbaası, İstanbul 1971, s. 19-20.
[103] Köse, a.g.e. , s. 42.
[104] Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri,* Doğuş Limited Şirketi Matbaası, Ankara 1960, s. 101.

Diyarbekir Kalesi burçlarının yapımında Dicle Nehri'nin de etkisi büyüktür. Kalenin nehre bakan kısmı doğal korumalı olduğu için düşman saldırısına çok açık değildir. Bu sebeple Diyarbekir Kalesi'nin Dicle Vadisine bakan surları üzerine burçlar çok köşeli ama daha seyrek olarak yapılmıştır. Kalenin Dağ Kapısı ve Urfa Kapısı arası düşman saldırısına daha elverişli olduğu için bu tarafta burçlar yuvarlak ve sık inşa edilmiştir.[105] Bu bölümde burçlar arasındaki mesafe yerine göre 36, 42, 44 metreyi bulmaktadır.[106] Nehrin, Diyarbekir Kalesi için bir başka önemi ise şehirden su yolu ile ticaretin yapılmasıdır. Dicle Nehri üzerinden hem şehirdeki ticari malların hem de kaledeki askeri malzeme ve birliklerin taşınması işi gerçekleştirilmiştir. Ticari ve askeri alandaki taşımacılığın Dicle Nehri üzerinden yapılması oldukça fazla idi.[107] Özellikle Bağdat'a gönderilen iaşe malzemelerinin kullanımında Dicle nehri önemli bir konuma sahipti. Bunun en büyük nedeni kara yoluyla ulaşımdan daha hızlı ve maliyette daha uygun olmasıdır.[108]

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesinde Diyarbekir Dış Kalesi'nden, sert siyah taşla yapılmış, asla ateş etki etmez diye bahsetmiştir.[109] Siyah bazalt taş, tonoz ve kemerlerde de tuğla kullanılarak yapılan bu Dış Kale surları havadan bakıldığı zaman kalkan balığına benzemektedir.[110]

2.5.1.Diyarbekir Dış Kale Kapıları

Bu şehrin giriş çıkışları olarak dört yanından dünyanın dört yönüne açılmış, demirden yapılmış dört kapısı bulunmaktadır. Kuzey tarafına açılan birinci kapı Dağ Kapısı'dır. Diyarbekir livalarından Şerbetin, Eğil, Harput, Çirmük ve Palu'ya gitmek isteyen bu kapıyı kullanırdı. Şehrin Batı tarafına açılan ikinci kapısı ise Rum Kapısı'dır. Mezarlık ve Karadağlar'a gitmek isteyenler bu büyük kapıyı kullanmışlardır. Mardin Kapısı üçüncü kapı olup yönü kıble tarafına açılmaktadır. Şehrin Doğu tarafına bakan kapısı ise Yeni Kapı'dır. Yeni Kapı'dan çıkan Şat

[105] Boran, *Diyarbakır Kalesi*, s. 88.
[106] Köse, a.g.e. , s. 42.
[107] Cevger, a.g.m. , s. 239-240.
[108] Ercan Gümüş, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s. 298.
[109] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 36-38.
[110] Yıldız, Öztürk, a.g.e. , s. 31.

kıyısına inerek Şat köprüsünü geçerek Meyyafarikin Kalesi'ne ulaşır. Oradan da Batman Köprüsü'nü ve büyük ırmağı geçerek Hazro Kalesi'ne de ulaşabilirdi.[111]

Osmanlı Devleti kalenin ve şehrin güvenliğini, giriş-çıkışını kontrol edebilmek için kale kapılarına "kapıcı" veya "bevvâb" adıyla anılan görevliler tayin etmişlerdir.[112] Diyarbekir Dış Kale kapılarında görevli bulunan muhafızlar ticaret amacıyla şehre giren tüm kervanları da kontrol edebilmekteydi. Muhafızlar bu kervanlardan ve şahsi olarak şehre deve ile giriş yapan herkesten deve başına 1 akçe vergi almaktadır. Ancak daha sonra bu vergiyi almaları padişahın emri üzerine kaldırılmıştır. Muhafızlar da bu vergi sayesinde hem masraflarını çıkarttıklarını hem de bölgeden sorumlu olan Mardin Voyvodasının vergisini ödediklerini bildirmişlerdir. Mağdur olduklarını ve bu durumun düzeltilmesini talep ettiklerine dair bir ferman bulunmaktadır.[113]

2.5.2. Diyarbakır Dış Kale Burçları (Kule)

Sözlükte; Kale, hisar çıkıntısı, kule veya yuvarlak binâ anlamına gelen burç[114] kale mimarisinin en önemli parçalarından biridir. Kale duvarlarının içinde bulunan bu burçlar ve kuleler içinde bir tanesi diğerlerinden büyük şekilde yapılmıştır. Bu büyük kuleye ise bâlâhisar, erk veya başkule denilmiştir. Bunun dışında kalenin ilerisine uzak mesafeleri gören gözetleme kuleleride yapılmıştır.[115] Aslında yapılma amaçları sur duvarlarını güçlendirmek olan kuleler, bazen duvarların içine yerleştirilmiş bazen de duvardan ayrı olarak inşa edilmiştir. Kuleler zaman içerisinde saldıraya geçen düşman üzerine ok, mızrak, gülle, cirit ve sapan atışı gibi amaçlar için kullanılmıştır. Kulelerin sayısını ve yerini arazinin genel yapısı belirlemiştir.[116]

> *"Kuzey Mezopotamya'nın önemli kentlerinden biri olan Amida'nın surlar arasına inşa edilen çok sayıda burç, hem savunmada büyük kolaylık sağlamış hem de surların dayanaklığını artırmıştır. Bugünkü Diyarbakır olan Amida kentinin surlarında kule olup olmadığı belirsizdir. Ancak Romalı tarihçi olan Ammianus*

[111] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 37.
[112] Altuğ, a.g.m. , s. 92.
[113] BOA, İE.AS, 29-2612, 1690-1691 (H. 1102 tarihli), s. 1.
[114] Ferit Devellioğlu, "Burç", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2015, s. 128.
[115] Eyice, a.g.m. , s. 235.
[116] Çağatay Yücel, "Savunma ve Saldırı Sistemi Olarak Kulelerin Tarihsel Gelişimi" , *The Journal of Academic Social Science Studies,* sayı: 70, 2018, s. 421.

> *Marcellinus bir metinde buradaki kuleden bahsetmektedir. "Şehir surlarının bir bölümünü oluşturan güney duvarının kenarından akan Dicle'ye bakan oldukça yüksek sarp kayaların üzerine kurulmuş bir kule vardı. Bu kule o kadar yüksekteydi ki buradan aşağıya, başınız dönmeden ve içiniz titremeden bakamazdınız" demektedir. Söz konusu tarihçinin bahsettiği kule, sarp kayalarından dolayı bugünkü Fiskaya'da olmalıdır."*[117]

Diyarbakır Dış Kale Surları üzerinde toplamda 82 adet burç bulunmaktadır. Bu burçların en büyükleri Kuzeyde ve Batıda, en küçük boyutta inşa edilen burçlar ise, Doğu ve Güneybatıda yer almaktadır. Diyarbakır Surları'nın görkemli bir görüntü oluşturmasında, burçların ve sur duvarlarının yüksekliği etkili olmuştur.[118] Burçlarda yarım daire, dikdörtgen ve çokgen olmak üzere toplamda üç farklı plan şeması kullanılmıştır. Burçların ve sur duvarlarının kalınlıkları birbirlerine göre farklılık göstermiştir. Toplamda 82 tane olan bu burçların, bazıları iki katlı olarak inşa edilmiştir.[119] İki katlı inşa edilen burçlar genelde askeri koğuş, ambar ve cephane olarak kullanıldığı gibi bazı durumlarda, zindan vazifesi görevide üstlenmişlerdir.[120] Bu burçlar arasında önemli olanlar aşağıda belirtilmiştir.

2.5.2.1. Melikşah / Nur Burcu

Yedi Kardeş Burcu'ndan Mardin Kapı tarafına doğru giderken ilk burçtur. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından 1088-1090 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Çiçekli düz, sert, köşeli bir yazı türü ile süslenen kitabenin etrafına dönemin önemli figürleri işlenmiştir. Kitabenin en üst tarafında orta kısımda kabartmalı bir şekilde kartal işlemesi yapılmıştır. Bu işlemenin sağ ve sol taraflarına birbirine bakar şekilde kuyrukları düğümlü at figürüne yer verilmiştir.[121] Atlar, hükümdarın sembolik gücünü arttıran figürlerdir. Kuyruklarının düğümlü olması ise galibiyet ve matemin simgesi olarak kullanılmıştır. Nur Burcu üzerindeki kuyruğu düğümlü atlar muhtemelen Sultan Melikşah'ın savaşçı ve güçlü yönünü belirtmek amacıyla yapılmıştır.[122]

---

[117] Yücel a.g.m. , s. 421.
[118] Nabikoğlu, Dalkılıç, a.g.m. , s. 27.
[119] Yıldız, Öztürk, a.g.e. , s. 51-54.
[120] *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, s. 9.
[121] Boran, *Diyarbakır Kalesi*, s. 105.
[122] Yıldız-Öztürk, a.g.e. , s. 106-107.

2.5.2.2. Selçuklu Burcu

Ulu Beden Burcu'nun Kuzey tarafında bulunan ilk burç Selçuklu Burcu'dur. Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah tarafından 1088-1089 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Burcun ön yüzünde yer verilen süsleme, aynı dönemde inşa ettirilen Melikşah / Nur Burcu ile benzerlik göstermektedir. Kitabenin üst kısmında küçük bir Boğa başı figürü işlenmiştir. Kitabenin sağ ve sol taraflarına yukarı doğru uzanan hilal şeklinde boynuz işlemesi yapılmıştır. Boğanın bu boynuzlarının üstüne ayakları ile boynuzlara basar şekilde Kartal kabartmasına yer verilmiştir. Burcun alt tarafında ise yüzleri birbirine dönük şekilde iki Boğa figürü eklenmiştir.[123] Kitabenin en üst ilk sırasına iki Aslan figürüne yer verilmiştir. Selçuklu Burcunda bulunan bu figürler, sultanın gücünü, adaletini ve kahramanlıklarını anlatmaktadır.[124]

2.5.2.3. Ulu Beden (Evli Beden) Burcu

Burç şehri kuşatan Dış Kale Surları'nın Güney Batısı'nda yer almaktadır. Artuklu Hükümdarı Melik Salih döneminde 1208-1209 yılları arasında yapılmıştır. Ulu Beden burcu halk tarafından barınak olarak kullanıldığı için halk Evli Beden burucu olarakta ifade etmiştir. Ancak doğrusu Ulu Beden'dir. 1550-1564 yıllarına ait vakfiyede Şağirt Burcu olarak geçmektedir.[125]Halk tarafından bu burç Ben u Sen Burcu olarakta anılmıştır. Plan bakımından Yedi Kardeş Burcu'yla benzerlik gösteren bu burç üzerinde güç ve kuvvet sembolü olan Çift Başlı Kartal, olağanüstü kuvveti temsil eden kanatlı Aslan figürüyle süslenmiştir. Kalelerde kartallar hem şehri koruyan koruyucu ruh hem de kötülüklerin girmesini önleyici bir nazarlık görevi üstlenmektedir. Kartal figürünün altında ise yüzleri birbirine bakacak şekilde gövdeleri aslan, başları insan şeklinde iki Aslan figürüne yer verilmiştir.[126]

2.5.2.4. Yedi Kardeş Burcu

Dış Kale Surları'nın Güney kısmını oluşturan Yedi Kardeş Burcu, Artuklu Sultanı Melik Salih Mahmut tarafından 1209 yılında iki katlı olarak inşa ettirilmiştir. Tamamen bazalt taş işçiliği ile inşa edilen burcun orta bölümünün üst tarafında çift

[123] Gülşen Baş, *Diyarbakırda'ki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme,* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Van 2006, s. 257-258.
[124] Boran, *Diyarbakır Kalesi* , s. 105.
[125] Köse, a.g.e. , s. 44.
[126] Yıldız-Öztürk, a.g.e. , s. 61-68.

başlı Kartal figürü yer almaktadır. Geniş pençeleri ile kuyruğu üzerine duran kartal figürünün kanatları açık şekilde gösterilmiştir. Kartal figürünün yan taraflarına ise birbirine bakar şekilde tek kanatlı Aslan figürleri işlenmiştir.[127]

2.5.2.5. Fındık Burcu

Kitabesine göre bu burç Selçuklu Hükümdarı Melikşah tarafından 1092 yılında inşa ettirilmiştir. Dairesel planlı olan bu burç az yer kapladığı için bu isimle anılmıştır. [128]

2.5.2.6. Tek Beden Burcu

Mervanlı Ebül Muzaffer Mansur tarafından 1083 yıllarında inşa ettirilmiştir.[129] Bu burç hakkında detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

2.5.2.7. Keçi Burcu

Tam olarak ne zaman inşa edildiği belli olmayan bu burcun, kitabesinde 1223 yılında Mervanoğluları tarafından onarıldığı yazılmaktadır. Dış Kale Surları'ndaki en eski ve en büyük burç olarak karşımıza çıkmaktadır.[130] Oldukça geniş ve yüksek olarak yapılan bu burcun içinde 11 adet kemer bulunmaktadır. Eskiden tapınak olarak kullanılan bu burcun altında kuyu ve yeraltı geçidini andıran bir bölüm bulunmuştur.[131] Burcun orta kısmına kanatları açık şekilde kuş kabartması işlenmiş, bu kuşun baş, ayak ve kuyruğu belirtilmemiştir.[132]

2.5.2.8. Akrep Burcu

Kitabesine göre burç, Eyyubi döneminde Eyyüp Melik Salih tarfından 1236-1237 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Burcun ismi üzerinde bulunan Akrep kabartmasından gelmektedir. Burcun üzerinde bağdaş kurarak oturmuş ve sağ elinde Akrep olan insan figürü yer almaktadır.[133]

[127] Boran, *Diyarbakır Kalesi* , s. 111-112.
[128] Yıldız-Öztürk, a.g.e. , s. 61.
[129] Yusuf Kenan Haspolat, *Diyarbakır Surları,* http://acikerisim.dicle.edu.tr/, 2014, s.151.
[130] Haspolat, a.g.e. s. 131.
[131] Köse, a.g.e. , s. 46.
[132] Baş, a.g.m. , s. 261.
[133] Yıldız-Öztürk, a.g.e. , s. 74.

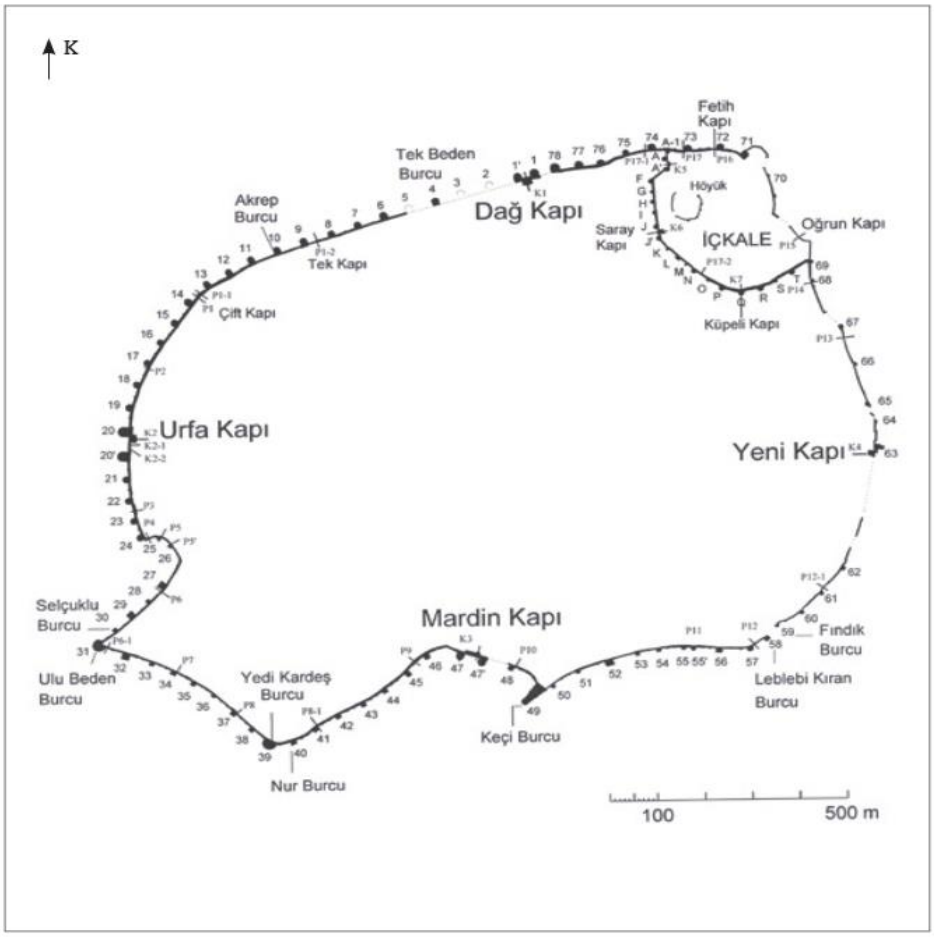
2.5.2.9. Leblebi Kıran Burcu

Mervanoğlu Ahmet tarafından 1034 yılında inşa ettirilmiştir. Kare şeklinde planlanarak yapılan burç Fındık Burcu'nun Kuzey bitişiğine yaptırılmıştır. Kitabesi bozuk şekilde olduğundan dolayı bu burç hakkında daha fazla bir bilgi yoktur.[134]

[134] Haspolat, a.g.e. , s. 144.

Diyarbekir Dış Kalesi'nin, kalkan balığını andıran dış surları, kapıları ve önemli burçları aşağıdaki fotoğrafta gösterilmiştir.

Şekil 2.2. Diyarbekir Dış Kalesi[135]

Verilen bilgiler doğrultusunda Diyarbekir Dış Kalesi'nin oldukça büyük ve ihtişamlı bir kale olduğu anlaşılmaktadır. Güvenlik ve gerekli işlevlerine önem verildiği kadar fiziki görüntüsüne de özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Kalenin dış görüntüsü elbette önemlidir sağlam olması, büyük olması her zaman bir avantajdır. Bunun yanı sıra içerisinde barındırabileceği asker sayısı, mühimmat, yiyecek içecek depolarının yeterli olması ve halkın sosyal yaşamını devam ettirebilmesi için gerekli ihtiyaç malzemelerinin muhafaza edilmesi açısından Dış Kale'de, Dış Kale kadar önem arz etmektedir.

[135] Nabikoğlu, Dalkılıç, a.g.m. , s. 24.

Yukarıda adının tarihçesinden ve coğrafi konumundan bahsetmiş olduğumuz Diyarbekir ili tarih boyunca farklı devletlerin egemenliği altında bulunmuştur. Şehir önemli coğrafi konumu sebebiyle tarihin her döneminde diğer devletlerin saldırılarına maruz kalmış ve bu sebeple her zaman savunulmaya ihtiyaç duyulmuştur. Diyarbekir'in ve Diyarbekir Kalesi'nin tarihini, fiziki yapısı ve kullanımı açıklanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBEKİR KALESİ'NİN FONKSİYONLARI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ YERİ

3.1. Osmanlı Devleti Tarafından Diyarbekir ve Diyarbekir Kalesi'nin Fethi

Yavuz Sultan Selim Han ile Şah İsmail arasında yaşanan Çaldıran Savaşı'na katılmak için Safevi Devleti'nin Diyarbekir Valisi Ustaclu Muhammed Han (ö.1514) ordusu ile beraber savaşın gerçekleştiği İran Azerbaycanı'nda bulunan Çaldıran Ovasına gitmiştir. Bu savaşta Şah kuvvetlerinin Yavuz Sultan Selim Han tarafından yenildiğini ve Ustaclu Muhammed Han'ın burada öldüğü haberini alan Diyarbekir halkı ayaklanmıştır. Bunun üzerine Ustaclu Muhammed Han'a bağlı olan kişiler şehirden atılmıştır. İşi sevk ve idare eden şehrin önde gelenleri bölgede tanınan ve sevilen, Yavuz Sultan Selim Han'ın da sevgi ve saygısını kazanmış olan ilim ve devlet adamı İdris-i Bitlisî'ye başvurarak Yavuz Sultan Selim Han'a bağlanmak ve Osmanlı birliğine katılmak istediklerini bildirmişlerdir. Bölgede bulunan diğer kalelerde ki Kürt beyleri de bu görüşe katıldıklarını bildirmeleri üzerine, İdris-i Bitlisî durumu Yavuz Sultan Selim Han'a bildirerek yardım istemiştir.[136] Bu olay üzerine Şah İsmail Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hâkimiyeti elinde tutmak için bölgeye Safevi kumandanlarından Ustaclu Muhammed Han'ın kardeşi olan Kara Han'ı göndermiştir.[137] Kara Han şehrin teslim edilmesi halinde halkın affedileceğine ve Şah İsmail'in halka yardımda bulunacağına dair birçok teklifte bulunup beyannameler göndermiştir. Bu teklifler üzerine halk şehir kapılarını kapatarak silahlarına sarılıp, güçlü Safevi ordusuna karşı direnmiştir.[138] Diyarbekir halkının yardım talebini alan Yavuz Sultan Selim Han, aslen Diyarbekir'li olan Yiğit Hacı Ahmet Ağa'yı belli sayıda gazilerle beraber öncü birlik olarak halkın yardımına göndermiştir.[139] Yavuz Sultan Selim Han'ın bölgeye Yiğit Hacı Ahmet Ağa'yı gönderme nedeni Diyarbekir'de doğup büyüdüğü için şehrin giriş ve çıkışlarını çok iyi biliyor olmasıdır. Yiğit Hacı Ahmet Ağa önderliğindeki sayıca az olan Osmanlı

---

[136] Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır,* s. 150.

[137] İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt-1,* Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş (Haz.) Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları: 4, Ankara 2008, s. 16.

[138] Beysanoğlu, *Diyarbakırım,* cilt:2, s. 258.

[139] Mehmed Hemdemî Solakzâde, *Solakzâde Tarihi,* H. Halil Atlı (Haz.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 440.

kuvvetleri gece karanlığından da yararlanarak Safevi ordusunu geçerek Rum Kapısından Diyarbekir'e girmeyi başarmışlardır.[140] Yiğit Hacı Ahmet Ağa yanında, Diyarbekir halkına Yavuz Sultan Selim Han'ın mektubunuda getirmişti. Mektupta özetle şu yazmaktadır: İlk bahar mevsiminde Diyarbekir'e sefer düzenleyeceğim. Yoldan çıkan Şah, özür dilemek için elçisini huzuruma göndermiştir. Fakat benim niyetim Müslümanların işini düzeltmek ve gözetmektir. Bundan dolayı Şah'ın özür dilemesi ve pişmanlığı kabul edilmemiştir. Zafere alışık olan sancaklarım Amasya'dan yola çıkarak Diyarbekir'e doğru ilerlemeye başlamıştır.[141]

Diyarbekir halkı şehri bir yıla yakın süre boyunca gerek çarpışmalar gerekse salgın hastalıklar sebebiyle ağır kayıplar vererek savunmuşlardır. Bu ağır şartlar altında dahi olsa teslim olmayı düşünmemişlerdir.[142] Yavuz Sultan Selim Han, Diyarbekir halkının uzun zamandan beri şehri savunduğunu bilmesine rağmen asıl birliği göndermemiştir. Çünkü sultan bütün dikkatini Dulkadiroğlu Beyliği üzerine çevirmiştir. Yavuz Sultan Selim Han'ın Dulkadiroğlu Beyliğini yenilgiye uğrattığı haberini alan Diyarbekir halkı, tekrardan sultandan yardım istemesi için İdris-i Bitlisî'ye başvurmuşlardır. İdris-i Bitlisî bunun üzerine sultana halkın yardım talebini iletmek için yola çıkmış ve Hasankeyf'e ulaştığında sultanın gönderdiği mektup eline ulaşmıştır. Yavuz Sultan Selim Han bu mektubunda İdris-i Bitlisî'ye: Amid şehrinin ele geçirilmesi orada bulunan Kürt Beyleri'nin ve askerlerinin yardımı ile beraber gerçekleşecek bir olay ise durumun kesinlikle kendisine bildirilmesini emretmiştir.[143]

Ancak Yavuz Sultan Selim Han, İdris-i Bitlisî'nin cevabını beklemeden Diyarbekir'i kurtarmak için Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmed Paşa'ya Diyarbekir halkına yardıma gitmesi için emir göndermiş ve bu durum bir posta güvercini ile Diyarbekir'i savunan halkın önde gelenlerine bildirilmiştir.[144] Bu haberi alan Diyarbekir halkı büyük bir gayret ile şehri savunmaya devam etmiştir.[145] Yavuz Sultan Selim Han aralarında kale fethetmede tecrübeli yeniçerileri ve bine yakın tüfekçininde bulunduğu yirmi bin civarında askeri Diyarbekir halkının yardımına

[140]Ali Emirî Efendi, *Osmanlı Doğu Vilâyetleri:Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi,* Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu (Haz.), Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2008, s. 84.
[141] Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim,* Kapı Yayınları, İstanbul 2016, s. 173-174.
[142] J. Von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-I* , (Çev: A. Basad Kocaoğlu) , İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 493.
[143] Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 174.
[144] Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 174.
[145] Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi-II*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 744.

göndermiştir.[146] Bunun üzerine Şah İsmail stratejik konumu nedeniyle Diyarbekir'in ellerinden çıkmasıyla beraber bütün bölgenin kaybına yol açacağını bilmesi üzerine bir an evvel şehri ele geçirmek için Kara Han'a yardım kuvveti göndermiştir.[147] Bu kuvvetler Şah İsmail'in en önemli kuvvetlerinden bir araya gelip, Bitlis ve Hizan[148] yöresine Hakim olan Kurd Bey tarafından Kara Han'a sevk edilmiştir.[149]

İdris-i Bitlisî boş durmamış, Yavuz Sultan Selim Han'dan Kürt Beyleri'ne yazılmış emirnameler alarak, bölgeye gitmiştir. Kısa zamanda Soran, Erbil, Sason, Hasankeyf, Musul, Ahlat, Hizan, Bitlis, Garzan, Zırkî, Muş, Cezîre, Midyat, Şirvan ve Bohtan halklarını İran Devleti karşı ayaklandırmıştır. Bitlis hâkimi Şeref Han ve Sason hâkimi Ali Bey gibi bölge beyleri ortak bir karar aldılar. Bu karara göre, Yavuz Sultan Selim'e biat edecekler ve Şah İsmail ile olan tüm ilişkilerini keseceklerdir. Ancak aralarında reis seçme konusunda anlaşamayacaklarını belirterek Osmanlı Devleti tarafından bir serdar tayin edilmesini böylece İranlılar ile savaşarak vatanlarını kurtarmayı ve Diyarbekir şehrinin kurtarılmasında da yardım edeceklerini bildirdiler. Antlaşma şartları Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir ki, Eğil hâkimi Kasım Bey Eğil Kalesi'ni, Zîrki Beyi Ahmed Bey Meyyfarikin Kalesi'ni ve Çimşit Bey Palo Kalesi'ni kuşatarak ele geçirmişlerdir. Soran hâkimi Seyyid Bey ise Erbil ve Kerkük'e saldırmıştır.[150]

İdris-i Bitlisî, Yavuz Sultan Selim Han tarafına geçmeyi kabul eden beylere Bıyıklı Mehmed Paşa ile Hasankeyf'de birleşmelerini bildirmiştir. Bu beyler kendilerine verilen talimata uymaya hazırlanırken Şah İsmail tarafından görevlendirilen İran Kumandanı Kurd Bey, Çapakçur'a gelerek şehri zaptetmeyi başarmıştır. Lakin, İran'ın Kürdistan valisi olan Kurd Bey'in daha fazla bir şey yapmasına imkân kalmadan, İdris-i Bitlisî bölgedeki Kürt beylerinin yardımı ile Kurd Bey ve ordusunu mağlup etmeyi başarmıştır.[151] Bunun üzerine Osmanlı ordusunun yardıma geleceğinin haberini alan Kara Han, Osmanlı ordusu gelmeden şehri hemen ele geçirmek düşüncesiyle bütün cephelerde aynı anda büyük bir saldırıya geçmiş ve

[146] İdris-i Bitlisî, *İdrîs-i Bidlîsî Selim Şah-Nâme ,* Hicabi Kırlangıç (Haz.), Hece Yayınları, Ankara 2016, s. 325.
[147] Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır,* s. 150.
[148] Hizan: Bitlis şehrinin ilçesidir. Detaylı bilgi için bkz. Metin Tuncel, "Bitlis", *TDVİA,* cilt: 6, İstanbul 1992, s. 225-228.
[149] Ali Emirî Efendi, a.g.e. , s. 87.
[150] Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri,* s. 86-87.
[151] Cezar, a.g.e. , s. 744.

şehre binlerce gülle fırlatılarak şehrin büyük kısmını harap etmiştir. Diyarbekir halkı bu saldırılarda çok fazla şehit verilmesine rağmen şehri savunmayı bırakmamıştır. Kara Han bizzat ordunun başına geçerek şehre on iki koldan saldırmış ve top atışlarıyla şehrin surlarına gedikler açmayı başarmıştır. Diyarbekir halkı aynı azimle şehri savunmaya devam edip açılan gedikleri anında kapatıp düşmanı şehre sokmamaya gayret göstermiştir. Kara Han'ın askerleri kale duvarlarını merdivenler ile aşmaya çalışınca halkla aralarında göğüs göğüse çarpışmalar gerçekleşmiş ve halk büyük bir kahramanlık göstermiştir. İki üç gün süren çarpışmalar sonuç vermeyince ve Osmanlı ordusunun da şehre yaklaştığını duyunca Kara Han iki ateş arasında kalmamak için kuşatmayı kaldırarak Sincar Dağlarına doğru çekilmiştir. Kara Han ve ordusunun geri çekilmesinin hemen ardından Osmanlı ordusu şehre girmiş ve halk büyük bir sevinçle orduyu karşılamıştır.[152] Halk, geride kalan karanlık günlerin sevinciyle kale burçlarını ve surlarını Osmanlı Devleti'nin bayrakları ile süsleyerek şehrin kapılarını Osmanlı ordusuna açmıştır.[153]

Kara Han'ın çekilmesiyle beraber şehir Eylül/Ekim 1515 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.[154] Bıyıklı Mehmed Paşa ve ordusu savaşmadan Diyarbekir'e girmişlerdir.[155] Diyarbekir halkı kalenin anahtarını ordu kamutanı Bıyıklı Mehmed Paşa'ya teslim etmiştir.[156] Diyarbekir Osmanlı tarafından ele geçirildikten sonra en uçtaki sınır eyaleti olmasından dolayı savunma mekanizması görevi üstlenmiş[157] ve Bıyıklı Mehmed Paşa, Diyarbekir eyaletinin ilk beylerbeyliği görevine getirilmiş, halk tarafından Fatih Paşa ünvanını almıştır. Yavuz Sultan Selim Han isim yerleri

---

[152] Ali Emirî Efendi, a.g.e. , s. 91-94.

[153] Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü't Târih-i Künhül'l Ahbâr-I*, Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, vd.(Haz.), Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 106, Kayseri 1997, s. 1134.

[154] Diyarbekir'in Osmanlı hâkimiyetine geçtiği yıl 1515'dir. Ancak kaynaklar fethin gün ve ayını farklı zamanlar olarak ele almışlardır. Bizde bu kaynaklar doğrultusunda ortalama bir bilgi olarak yukarıdaki tarihi yazmayı uygun gördük. Farklı tarihler gösteren isimler şunlardır: Halil İnalcık Ekim 1515, Şevket Beysanoğlu 15 Eylül 1515, Nejat Göyünç 10 Eylül 1515, Mustafa Cezar sadece yıl olarak 1515 yılını belirtmiştir. İsmail Hami Danişmend ise 19 Eylül 1515 yılını belirtmiştir. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 139. Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır,* Şehir Maatbası, İstanbul 1961, s. 88. Nejat Göyünç, *"Diyarbakır",* TDVİA, cilt: 9, İstanbul 1994, s. 466. , Cezar, a.g.e. , s. 744. , İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi-II,* Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 22.

[155] Danişmend, a.g.e. , s. 23.

[156] Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi-II*, (Çev: İsmail Erünsal), Kervan Kitapçılık, İstanbul 197?, s. 474.

[157] Johan Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-II,* (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 412.

boş imzalı birçok fermanı İdris-i Bitlisî'ye göndererek savaşta yardımları olan bölge beylerine ve aşiret reislerine verilmesini emretmiştir.[158]

Bu bölgede Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında bölgeye egemen olma mücadelesi iki yıl kadar devam edecektir.[159] 1517 yılı ortalarında, Bıyıklı Mehmed Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, Mardin Koçhisar[160] yakınlarında Kara Han önderliğindeki Safevi ordusunu kesin yenilgiye uğratmıştır.[161] Savaşta Kara Han ve yanında bulunan on iki önemli komutan da öldürümüştür.[162] Nasuh isminde bir yeniçeri tarafından Kara Han'ın başı kesilerek[163] Yavuz Sultan Selim Han'a gönderilmiştir.[164] Böylece başta Diyarbekir olmak üzere Hasn- Keyf, Ruha, Ergani, Mardin, Siirt gibi Güneydoğu Anadolu'nun önemli şehir ve kaleleri Osmanlı Devleti'nin yönetimine geçmiştir.[165] Bitlis hâkimi Şeref Bey (ö.1603-1604), İstanbul'a gelerek bizzat Yavuz Sultan Selim Han'ın elini öperek itaatını bildirmiş. Doğu Anadolu'da ve Güneydoğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetine geçen şehirler, XVI. yüzyılda yapılan Doğu seferleri sırasında üst merkez olarak kullanılmışlardır.[166] Diyarbekir'in Osmanlı eğemenliğine girmesi sonucunda Yavuz Sultan Selim Han'ın, Mısır'a yapacağı sefer daha rahat bir şekilde planlanmıştır.[167]

3.2. Osmanlı Devleti'nin Tesisi

Osmanlı Devleti fethettiği bölgeleri büyüklüklerine göre sancaklara ayırır ve bu sancakların idaresine de sancak beyi adı verilen görevliler tayin ederdi. Sancaklar, Osmanlı Devleti'nin asıl idari ve askeri birimidir. Sancak beyleri de bu sancaklarda bulunan tımar sahiplerinin komutanıydılar. Sancak beyleri'nin başlıca görevleri, bölgedeki asayişi sağlamak, savaş durumunda tımarlı sipahileri yönetmek, devletin koyduğu yasal ve idari kararları uygulamaktır. Sancaklardaki yasal ve askeri tüm

[158] Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri,* s. 88-89.
[159] Yılmazçelik, a.g.e. , s. 16.
[160] Koçhisar: Bugünkü Mardin Kızıltepe'nin eski adıdır. Bu bilgi için bkz. Mehmet Taştemir, "Mardin", *TDVİA,* cilt: 28, Ankara 2003, s. 45.
[161] Uzunçarşılı, a.g.e. , s. 263.
[162] Matrakçı Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân: Osmanlı Tarihi 699-968/1299-1561),* Erhan Afyoncu (Ed.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 118, İstanbul 2019, s. 319.
[163] Şükrî-i Bitlîsî, *Selim-Nâme,* Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül (Haz.) , Isis Yayımcılık, İstanbul 1996, s. 275.
[164] Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır,* s. 153.
[165] Yılmazçelik, a.g.e. , s. 16.
[166] İnalcık, a.g.e. , s.139.
[167] İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt,* s. 16.

konular kadıların görev alanına girmektedir. Kadılar sancak beyi'nden bağımsızdırlar.[168]

Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu yıllarda 5 sancaktan oluştuğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti ilerleyen yıllarda sınırlarını genişlettiği için sancak beyleri'nin sayısı artmıştır. Bunun üzerine beylerbeylik makamı ortaya çıkarak ilk olarak Rumeli Beylerbeyliği (1363) kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin ilk beylerbeyi Osman Bey'in (1302-1324) oğlu Orhan Bey'dir (1324-1362). 1363 yılından 1393 yılına kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti tek bir beylerbeylikle yönetilmekteydi. 1393 yılında Kara Timurtaş Paşa (ö.1404), Sultan I. Bayezid (1389-1403) tarafından Anadolu Beylerbeyi olarak tayin edilmiş ve böylece Osmanlı Devleti iki önemli beylerbeylikle idare edilmeye başlamıştır. Rumeli ve Anadolu Beylerbeyliği önemli iki idare merkezi konumundaydı. Çelebi Mehmed (1413-1421) zamanında Amasya-Sivas bölgesinde Rum Beylerbeyliği ve 1468 yılında Karaman Beylerbeyliği kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin fetihleri giderek artmış ve sınırları XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde oldukça genişlemiştir. Bu bağlamda da devletin beylerbeylik merkezleri artarak sayısı 30'u geçmiştir.[169]

Yavuz Sultan Selim döneminde Doğu ve Güneydoğu'ya yapılan seferler de Diyarbekir, Suriye, Filistin gibi bölgelerin fethi gerçekleştirilmiştir. Yeni fetihler sebebiyle de Hicaz, Mısır, Filistin ve Suriye'yi içine alan Arap Beylerbeyliği, Alâüddevle Beylerbeyliği ve Diyarbekir Beylerbeyliği teşkil edilmiştir. Eyaletler, sancak veya liva denilen idari birimlerden oluşmaktadır.

Temel idari birim olan sancaklar beylerbeyleri tarafından yönetilmekteydi. Merkez sancakta Paşa Sancağı yer alır ve beylerbeyi bizzat kendisi burada bulunurdu.[170] Eyalet ve sancaklarda bulunan devlet görevlilerinin hiyerarşik sırası ise şu şekildedir: Beylerbeyi, Sancakbeyi, Alaybeyi (Miralay), Çeribaşı (Serasker), Çavuşlar, Dizdar,

[168] Halil İnalcık, *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler,* Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 71.
[169] Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul: 1523-1639,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Doktora Tezi, Elazığ 1998, s. 33-34.
[170] Halil İnalcık, "Eyalet", *TDVİA,* cilt: 11, İstanbul 1995, s. 549-550.

Kale görevlileri, Defterdar, Şehir Kethüdası, Sübaşı, Muhtesib, Asesler ve Şahne'dir.[171]

3.3. Diyabekir Şehrinin İdaresi

Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi içerisinde "Beylerbeylik" adı verilen bir amirlik makamı yer almaktadır. Bu makamdaki kişi taşra teşkilatının en büyük idari merkezi olan eyaletlerin askeri ve idari amiridir. Eyaletle ilgili tüm yetki ve sorumluluklar kendisinindir.[172] Diyarbekir'in Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesinden sonra şehir Osmanlı eyalet sistemi içerisnde yer almıştır. Bunun üzerine Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbekir Beylerbeyi olarak atanmıştır ve Diyarbekir Beylerbeyliği'nin kurulup sistemleştirilmesi için çalışmalar başlamıştır. Kasım 1515 sonlarına doğru Edirne'den Bıyıklı Mehmed Paşa'ya boş ahkâm[173] kağıtları gönderilmiş ve bunlar İdris-i Bitlisî tarafından doldurulmuştur. Bunun sonucunda sancak tevcîhleri[174] yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar toplamda 30 adet olup, 22'si berat ve 1'i beylerbeyi beratı, geri kalanıda istimâletnâme[175] olarak adlandırılmıştır. Bu duruma göre Diyarbekir eyaletinin idari statüsünün İdris-i Bitlisî tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. "Onun yaptığı bu düzenlemelere göre Diyarbekir, Diyar-ı Muzar, Diyar-ı Rabia, Musul ve Bitlis'i içine alan geniş bir eyalet haline geliyordu. Bu eyalet içinde üç farklı statüde sancak ortaya çıkmıştır." Klasik Osmanlı sancakları, yurtluk-ocaklık sancaklar ve hükümet sancaklarından oluşmaktadır.[176] İdris-i Bitlisî Diyarbekir eyaletinin idari statüsünü belirlerken bu bölgelerin sosyal, coğrafi, iktisadi ve hatta aşiret yapılarını göz önünde bulundurmuştur. [177]

Osmanlı İmparatorluğunda yeni fethedilen bir yerde asayişi sağlayabilmek için mahalli beylere tımarlar tevcih edilir ve bir denge-gücü sağlamak içinde başka

---

[171] Gündüz, a.g.m. , s. 49-50.
[172] Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *TDVİA*, cilt: 6, İstanbul 1992, s. 69.
[173] Ahkâm: Hüküm kelimesinin çoğul şeklidir. Yargı, karar, ilim gibi anlamlara gelir. Ahkâm ile ilgili detayli bilgi için bkz. Ahmet Özel, "Ahkâm", *TDVİA,* cilt: 1, İstanbul 1988, s. 550-551.
[174] Tevcîh: Rütbe ve mevki verme demektir. Detaylı bilgi için bkz. Ferit Devellioğlu, "Tevcîh", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2015, s. 1282.
[175] İstimâletnâme: Osmanlı Devleti'nin uzlaştırıcı yolla uyguladığı fetih politikasının belgesidir. Detaylı bilgi için bkz. Mücteba İlgürel, "İstimâlet", *TDVİA,* cilt: 23, İstanbul 2001, s. 362-363.
[176] Mehmet Ali Ünal, "Diyarbekir'de Osmanlı Hakimiyeti'nin ve Diyarbekir Beylerbeyliğinin Kurulması", "*I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri,* Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal (Ed.), Diyarbakır 2004, s. 570.
[177] Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdârî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 73.

bölgelerden insanlar getirilip o bölgeye yerleştirilerek tımarlar verilmiştir. Ayrıca bu bölgelerde Sultana ve beylerbeyine büyük haslar ayrılarak idari bir üstünlük sağlamak amaçlanmıştır. Daha sonra ikinci bir tahrir yapıldığında ortaya çıkan fazlalıklar veya bir önceki deftere kaydolunmayan topraklar ikinci tahrirde Sultan haslarına aktarılmıştır.[178]

Diyarbekir şehrindeki tımar dağılımı Osmanlı tımar sisteminin kurallarına göre yapılmıştır. Bu durumda Sultan Hasları (Hâshâ-i Hümâyûn) tımarı başta gelmektedir. Bu grup altında toplanan gelirler tımar veya ze'amet sahiplerine değil de doğrudan doğruya sultan haslarına aktarılmıştır. Toplamda yaklaşık 566,250 akçeyi bulan vergiler ve çingenelerden toplanan 20,000 akçelik verginin hepsi sultan hasları adına toplanmıştır. Altı köy ise tahrir kayıtlarına mülk olarak keydedilmiştir. Bu köylerden alınan vergilerin yaklaşık 43,281 akçesi hisse-i divani adı altında sultan haslarına, geri kalan 9,100 akçesi ise hisse-i malikhane adı altında mülk sahiplerine gitmektedir.[179]

Daha sonra gelen Beylerbeyi Hassı'dır. Diyarbekir'in Osmanlı tarafından fethinden sonra ilk beylerbeyi olan Diyarbekir fatihi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 1518 yılındaki hassı Mardin'den aldığı 1,080,710 akçeden[180] ziyade 1,211,033 akçeyi buluyordu. Bu vergiler sultan hassına tahsis edilen mevlanın hemen hemen iki katına eşit durumdadır.[181] Beylerbeyi hassına bir başka örnek ise Bâli Bey'in Aşun ve köylerinden almış olduğu 151,000 akçelik yıllık tımarıdır.[182] Diğer beylerbeyleri gelirlerinin karşılaştırmalı rakamlarının mevcut olmadığı görülüyor. Bununla beraber Bıyıklı Mehmed Paşa hassının aşırı derecede büyük olduğu görülmektedir. Büyük ihtimalle bu Bıyıklı Mehmed Paşanın bölgenin fethinde oynadığı rolün kendisine verilmiş ödülüydü.[183]

Kanuni Sultan Süleyman Han, Osmanlı tahtına geçtikten sonra Diyarbekir şehrinde bir tahrir yaptırmıştır. Diyarbekir'i vezirlik ile yönetilen bir eyalet haline getirmiştir.

---

[178] M.Mehdi İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağında Tımar Dağılımı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. M. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, İstanbul 1982, s. 85-86.

[179] İlhan, a.g.m. , s. 87.

[180] Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 151.

[181] İlhan, a.g.m. , s. 88.

[182] BOA, TT.64, 1518-1519 (H. 924 tarihli), s. 173.

[183] İlhan, a.g.m. , s. 88.

Evliyâ Çelebi, Kanuni Sultan Süleyman Han'ın Kanunnamesinden konuyla ilgili bilgiler vermiştir:

> *"Evvelâ kanun üzere Diyarbakır üç tuğlu vezirliktir. Padişah tarafından emirleri "Düstûr-ı mükerrem ve müşîr-i müfahham" diye yazılır. Kanun üzere vezirinin hâssı on iki kere yüz bin ve altı yüz altmış (1.200.660) akçedir. Diyarbakır Eyaleti 16 sancaktır ve 5 sancak da hükümettir. Ancak 19 sancaktan on ikisi memleketin diğer eyaletlerinde olduğu gibi timar ve zeametlidir ve beyleri devlet tarafından atanır ve görevden alınırlar."*[184]

Bu konuyla ilgili idari yapılanma incelendiğinde; eyaletlerin idaresi Kanuni Sultan Süleyman'ın vefatına kadar beylerbeyilere yani iki tuğlu paşalara verilirmiş. Daha sonra önemli olan eyaletlerin bazılarına vezir rütbesiyle valiler tayin edilmiştir. 992 H.-1584 M. senesinde ve bu seneden sonra vezirlerin çoğalmasıyla birlikte Diyarbekir eyaletlerinin yönetimi vezirlere (3 tuğlu paşalara) verilmiştir.[185] Sancak olan eyaletlerden on iki tanesi dışındaki sekiz sancak Kürt Beyleri'ne verilmiştir. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın isteği üzerine padişah emriyle eyaletler Kürt Beyleri'ne yurtluk-ocaklık olarak dağıtılmıştır. Diğer eyaletlerde olduğu gibi göreve tayinleri devlet tarafından yapılmamaktadır. Sancak beyi öldükten sonra yerine oğlu veya akrabası geçmekteydi. Herhangi bir sefer olduğunda alaybeyleri veya çeribaşlarıyla birlikte sefere katılırlardı. Sancak gelirleri tahrir olunurdu ve içlerinde tımar ve zemaetleri bulunurdu. Bu sancaklardan başka beş tane sancak daha aynı şekilde idare edilmiştir. Beş sancağın içerisinde tımar ve zeametleri yoktur ve bu sancaklar padişah tarafından "Cenâb" olarak anılmıştır.[186]

Diyarbekir Eyaleti, Kanuni Sultan Süleyman zamanında iki ana bölgeye ayrılmıştır. İlki Diyarbekir Eyaleti ikincisi de Kürdistan Eyaletidir. Diyarbekir Eyaleti altında klasik Osmanlı sancakları toplanmıştır. Bu sancaklar zamanla değişiklikler göstermişse de genel olarak şu şekildedir:

1. Âdilcevâz Livâsı.
2. Âmid Livâsı (Paşa Sancağı).
3. Ana ve Hit Livâsı (Sonradan Bağdad Eyâletine bağlanmıştır).
4. Arabgir Livâsı.

[184] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 32-33.
[185] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi-III*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 291.
[186] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 33.

5. Aşâir-i Ulus Livâsı (Boz Ulus ve Kara Ulus).

6. Atak Livâsı.

7. Bîra Livâsı (Birecik Sancağı).

8. Bitlis Livâsı (Bazı listelerde Kürdistan Eyâleti kısmında zikredilmiştir).

9. Çemişgezek Livâsı (Bazı listelerde Kürdistan Eyâleti kısmında zikredilmiştir).

10. Deyr'ür-Rabbe Livâsı.

11. Ergani Livâsı.

12. Harput Livâsı.

13. Habur (Kabur) Livâsı.

14. Musul Livâsı (Sonradan Bağdad Eyâletine bağlanmıştır).

15. Mardin Livâsı.

16. Ruha Livâsı.

17. Sincar Livâsı.

18. Siverek Livâsı (Bazı listelerde Kürdistan Eyâleti kısmında zikredilmiştir).

19. Hısn-ı Keyf (Hasankeyf) Livâsı (Bazı listelerde Kürdistan Eyâleti kısmında zikredilmiştir).

20. Kığı Livâsı.

21. Nusaybin Livâsı.

22. Rakka Livâsı.

23. Si'ird Livâsı.

24. Tercil Livâsı.[187]

Yukarıda listelenen livâlarda bazı istisnalar haricinde Osmanlı Devleti kanunları geçerliydi. İkinci grup olan Kürdistan Eyaleti'nin önemli sancakları ise şu şekildedir:

1. Behrânî Livâsı.

2. Cizre Livâsı.

3. Çabakçur Livâsı.

[187] *Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri-V*, s. 437-438.

4. Çermik Livâsı.

5. Eğil Livâsı.

6. Genç Livâsı.

7. Hazro Livâsı.

8. Hizan Livâsı.

9. İmâdiye Livâsı.

10. Kulb Livâsı.

11. Mihrânî Livâsı.

12. Müküs Livâsı.

13. Palu Livâsı.

14. Sason Livâsı.

15. Tercil Livâsı.

16. Şervi Livâsı.

17. Vastan Livâsı.

18. Zerrîkî Livâsı.[188]

Bu livâlarda da istisnai durumlar dışında Osmanlı kanunları uygulanmamıştır. Bu sancaklardan, Cizre, Eğil, Genç, Hazro, Palu ve Tercil Sancakları hükümete bağlı sancaklardır. Bu sancakların özelliği Yavuz Sultan Selim döneminde adlarına Tercil adı verilen kanunların hazırlanmış olması ve buralarda Osmanlı kanunlarının uygulanmıyor olmasıdır. Diğer bir sancak türü olan Ekrâd yani Yurtluk-Ocaklık sistemiyle yönetilen sancaklar ise, Atak, Çapakçur, Çirmük, Mihrani, Kulb ve Si'ird ve diğerleridir. Bu sancakların özellikleri de kendilerine has kanunnamelerin düzenlenebilir olmasıdır. Son olarak klasik Osmanlı sancakları vardır ki bunlarda, Arabgir, Amid, Çemişgezek, Ergani, Harput, Mardin, Musul, Nusaybin, Ruha, Siverek ve Sincar'dır.[189]

Diyarbekir Eyâleti, Osmanlı Devleti'nin beylerbeylik verildiği bir vilâyeti olduğu için ilk beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa olmuş ve sonrasında birçok beylerbeyi tayin edilmiştir. Diyarbekir'de görev yapmış olan beylerbeyleri merkeze atanmışlardır. Bu

[188] *Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri-V*, s. 438-439.
[189] *Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri-V*, s. 439-441.

sebeple ikametgâh yerleri Diyarbekir Kalesi'ndeki İç Kale olmuştur. Böylece şehrin yönetimi bizzat kaleden idare edilmiştir. Diyarbekir Kalesi önemini bu şekilde uzun yıllar korumuş ve Diyarbekir şehrinin idaresi İç Kale'de bulunan Paşa Sarayında ikamet eden beylerbeyleri tarafından sağlanmıştır.[190]

Diyarbekir Beylerbeyliği altında görev yapan başka görevliler de bulunmaktaydı. Bu görevliler 1526 tarihli Tapu Tahrir defterinde görülmektedir. Defter içerisindeki bilgilerden özetle beylerbeyliğindeki görevli sayısı; 1 mîr-i mîrân, 13 mîrlivâ, 22 kadı ve 16 dizdardır. 1526 tarihinde Diyarbekir Beylerbeyi, Diyarbekir'in fethinde büyük rol oynamış olan Husrev Paşa'dır. Aynı zamanda beylerbeyliğinde görevli diğer kişiler ise; Diyarbekir vilâyet kethudâsı Ca'fer Bey, defterdar Haydar Bey, Amid livâsı mîr-alayı Hasan Bey, ser ulûfeci Haydar Bey, ser-çavuşân-ı Diyarbekir Mahmut Ağa, Amid livâsı seraskerleri Mehmed ve Hâbil, Husrev Paşa'nın kapucusu Ca'fer'dir.[191]

3.4. Diyarbekir Kalesi'ndeki Asker ve Görevliler

Diyarbekir Kalesi fethedildikten sonra, kalenin askeri yapılanması için bazı görevliler tayin edilmiştir. Bu görevliler; kale kethudâsı, dizdar ve müstahfızân gibi gruplardan meydana gelmektedir. Diyarbekir Kalesi'nde bu askeri görevlilerden 1530 yılında 654 sipâhıyân, 16 dizdâr, 1336 müstahfızân, 16 kethudâ, 473 Azebân, 545 cebelüyân olmak üzere toplamda 3040 askeri görevli bulunmaktadır.[192]

Diyarbekir şehri ve kalesi bir üst merkez olarak Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgesindeki kale ve şehirlerine teçhizat gönderilmesi ve askeri destekte bulunulması konularında önemli rol oynamıştır. Asker desteği olarak, topçu ihtiyacı olan yerlere Diyarbekir Kalesi'nden neferler gönderilmiştir. Örneğin 24 Şubat 1566 tarihli bir emre göre Şehrizol'a gönderilmesi için on beş nefer topçunun Diyarbekir Kalesi'nden temin edilmesi bildirilmiştir. O sırada Diyarbekir Kalesi'nde kırk beş topçu bulunmaktaydı ve bunlardan yirmi kişi Kiğı Madenin'de görevlendirildiğinden

[190] Y. Kenan Haspolat, *Diyarbakır Surları*, http://acikerisim.dicle.edu.tr/, 2014, s. 218.
[191] Nejat Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdârî Taksimatı", *Tarih Dergisi*, sayı: 23, İstanbul 1969, s. 33-34.
[192] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr Ve 'Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)-I*, Yayın Nu: 39, Ankara 1998, s. 33.

kalede kalan topçuların yetersiz olduğu bildirilse de verilen emir üzerine on beş topçunun gönderilmesine karar verilmiştir.[193]

Sadece Doğu bölgesi ile sınırlı kalınmamış ve Osmanlı ordusunun başka bölgelere yapacağı seferler için de bizzat asker desteğinde bulunulmuştur. 1689 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Diyarbekir Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya bir hüküm gönderilmiştir. Bu hüküm de Vezir Ahmed Paşa'ya iki yüz asker ile birlikte tımar defterdarı ve defterdar kethüdasını toplayıp Edirne'de ordunun toplandığı yere bir an evvel gelmesi emredilmiştir.[194] Doğu sınırında bulunan Gence Kalesi için Diyarbekir Kalesi'nden bin asker gönderilmesi için Sultan I. Mahmud (1730-1754) Diyarbekir Valisi olan Kır Ali Paşa'ya bir hüküm göndermiştir. Bu hükme göre Diyarbekir Kalesi'nden bin asker temin edilmesi ve bu askerlerin maaş, yol ihtiyaçları gibi gerekli malzemelerin de parasının verilmesi emredilmiştir.[195] Diyarbekir Kalesi'nde yeterli sayıda asker bulunduğu ve gerektiğinde başka kalelere de takviye olarak destek gönderildiği anlaşılmaktadır.

Diyarbekir bölgesinde bulunan kalelerde 1527-1528 yılları kayıtlarına göre 1858 müstahfız bulunmaktaydı.[196] Kale de bulunan her asker grubunun farklı bir görevlisi bulunmaktaydı. Müstahfız askerlerden sorumlu olarak kalelere kethüdalar tayin edilmiştir. Diyarbekir Kalesi müstahfizan kethüdalığına 25 Ekim 1688 (H. 29.12.1099) tarihinde Mehmed Ali adındaki bir devlet görevlisinin tayin edilmesi emredilmiştir.[197] 1753/1754 yılında Diyarbekir Kalesi Dizdarı Mahmud'un müstahfız olan ve kale de kapıcılık yapan Mehmed Mahmud'a görevi için 8 akçe yevmiyesini tam olarak verdiği bilinmektedir.[198]

Diyarbekir Beylerbeyine 3 Ocak 1574 (H. Fi 10 Razaman sene 981) tarihinde gönderilen emre göre, emir tarihinden bir yıl önce Diyarbekir Kalesi'nden Osmanlı

---

[193] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *5 Numaralı Mühimme Defteri: 973 / 1565-1566*, Yayın Nu: 21, Ankara 1994, s. 181.

[194] Mehmet Ali Tan, *99 Numaralı Mühimme Defteri Transkiripsiyonu ve Değerlendirmesi (91-180)*, Bitlis Eren Üniversitesi-Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2015, s. 61-62.

[195] *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan,* Nuran Koltuk (Ed.), TDBB Yayınları, İstanbul 2015, s. 129-130.

[196] Dia, a.g.m. , s. 110.

[197] BOA, AE.SSÜL.II, 31-3017, 25 Ekim 1688 (H. 29.12.1099 tarihli), s. 1.

[198] *Divan-ı Hümâyûn Sicilleri: Diyarbekir Ahkâm Defterleri-I,* Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2016, s. 676.

donanmasına tüfek kullanabilen askerler gönderilmiştir. Ancak 1574 yılında Diyarbekir Kalesi askerlerinin donanmaya gönderilmemesi bu askerlerin kale muhafazasında kalmaları ve donanma için diğer kalelerden asker tedarik edilmesi gerektiği yazılmaktadır.[199] Diyarbekir'de asker sayımıyla ilgili Diyarbekir Valisi Ahmed Paşa'ya yoklama yapması için emir gönderilmiştir. Bu yoklamaya göre 1722 yılında Diyarbekir Kalesi'nde görevli asker sayısı 744'dür. Bu askerlerin yevmiyeleri 4306 akçe'dir. Diyarbekir Kalesi'nde dizdarlar, Diyarbekir valisi tarafından görevlendirilirlerdi. Asker ve görevlilerin atamaları, yevmiyeleri gibi unsurlar ise muhasebe defterlerine kayıt edilirdi. Kalede ki atamalar, görevlendirmeler, yevmiyeler ve kayıt işlerinin tümü bizzat padişah emri ile gerçekleştirilirdi. 10 Mayıs 1722 (H.24 Recep 1134) tarihli belgeye göre, Diyarbekir Kalesi'nde görevlendirilen müstahfız ve azeblerin isim isim kayıtları tutulmuştur.[200]

Diyarbekir Eyaleti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yapılacak seferlerde bir üst merkez olduğu için şehrin kalesi mühimmat, teçhizat ve asker sayısı bakımından her zaman hazır bulunduruluyordu. Bu bağlamda Diyarbekir Beylerbeyliği herhangi bir seferde orduya yeterli sayıda asker desteği sağlayabiliyordu. Bunların 2000 tanesi Amid Sancağından olmak üzere geri kalanı Diyarbekir Eyaleti'nin genelinden olmak üzere toplamda 30.000 asker çıkarabiliyordu.[201]

Diyarbekir Kalesi'ndeki askerlerin ulufeleri Diyarbekir Beylerbeyliği tarafından ödenmekteydi. Topçu askerlerin ulufelerinin beylerbeylik tarafından ödenmesi ve bu askerlerden fazla vergi alınmaması konusunda da gerekli emirler verilmiştir. Bu konuyla alakalı bilgiye Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) emir verdiği, 11 Ocak 1729 (H. 10.06.1141) tarihli belgeden ulaşılmaktadır.[202] Osmanlı Devleti'nde kale askerleri maaşlarını bağlı bulundukları beylerbeyliklerden almaktadırlar. Devlete ödenen vergilerden de kısmen muaf sayılırlar ki sivil halka göre vergilerin bir kısmını öderler.

[199] Tuğba Ok, *23 Numaralı ve 1573-1574 Tarihli Mühimme Defteri/s.221-281*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018, s. 39-40.
[200] BOA, İE.AS, 73-6578, 1721-1722 (H. 1134 tarihli), s. 1-9.
[201] Göyünç, *Diyarbakır*, s. 469
[202] BOA, AE.SAMD.III, 49-4937, 11 Ocak 1729 (H. 10.06.1141 tarihli), s. 1.

3.5. İran Seferlerinde Diyarbekir'in Önemi

Yavuz Sultan Selim Han'dan sonra Osmanlı tahtına çıkan Kanuni Sultan Süleyman Han'da doğuya düzenlediği seferler de Diyarbekir'in coğrafi ve politik konumundan yararlanmıştır. 1535-1536 yılları arasında Şah Tahmasb üzerine düzenlenen seferde Kanuni Sultan Süleyman Han Diyarbekir'e çekilerek Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa'yı, 2500 yeniçeri ve ulama askerleri ile beraber Diyarbekir sipahilerinden oluşan bir orduyu Safevi Şah'ının üzerine göndermiştir.[203]

Osmanlı Devleti ile İran arasında süren savaşlar sonucunda 20 Kasım 1612 yılında Nasuh Paşa Antlaşması imzalanmıştır.[204]Ancak Sultan I. Ahmed (1603-1617) antlaşmayı yetersiz bulunca İran üzerine yeniden bir sefer yapılmasına karar vermiştir. İran seferi için görevlendirilen Halil Paşa kış mevsimini geçirmek ve sefer planını hazırlamak için Diyarbekir'e gitti. Seferde ordunun ihtiyacı olan mühimmat ve teçhizat Diyarbekir'de depolandı.[205] Bu esnada Osmanlı tahtında bir değişiklik oldu ve Sultan I. Ahmed'in yerine kardeşi Sultan I. Mustafa (1617-1618, 1622-1623) geçti.[206] Bu süreçte Osmanlı-Safevi arasında mücadele devam etmiştir. Osmanlı Devleti, Bağdat'ı kuşatmış ancak ağır kayıplar sonucunda bu kuşatma kaldırılmıştır (3 Temmuz 1626). Yenilginin ardından veziriazam Hâfız Ahmed Paşa (ö.1632) Bağdat seferinde yaşananları Sultan IV. Murad'a bildirdi. Padişah, seferin baharda tekrarlanmasını ve bunun için en uygun yerin Diyarbekir ve ya Halep olduğunu söyleyerek buralardan birinde kalmalarını emretmiştir. Baharda sefere Hüsrev Paşa çıkmış ve yenilgi sonrasında Diyarbekir'e geri çekilmiştir. Bağdat'ı fetheden Sultan IV. Murad 5 Şubat 1639 tarihinde Diyarbekir'e gelerek 16 Nisan'a kadar hava şartlarının düzelmesini beklemiş ve daha sonra İstanbul'a gitmek için yola çıkmıştır.[207]

İran seferleri için Diyarbekir oldukça önem arz etmektedir. Hem güvenlik açısından hem de bölgeye yakınlık açısından Diyarbekir en uygun yerdir. Osmanlı Devleti'de bu sebeple seferler sırasında yöneticilerle bilgi alışverişi yaparak fetih hareketlerini planlamıştır. Seferlerde Diyarbekir'den Bağdad'a askeri ve iaşe açısından büyük

[203] Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", *TDVİA,* cilt: 19, İstanbul 1999, s. 117.
[204] Mücteba İlgürel, "Ahmed I", *TDVİA,* cilt: 2, İstanbul 1989, s. 31.
[205] Aktaş, a.g.m. , s. 23.
[206] Feridun Emecen, "Mustafa I", *TDVİA,* cilt: 31, Ankara 2020, s. 272.
[207] Aktaş, a.g.m. , s. 25-27.

destek sağlanmıştır. Seferde Osmanlı ordusunun geri çekildiği yerin yine Diyarbekir Eyaleti olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti, İran ile yaptığı savaşlar sebebiyle ordunun yiyecek ihtiyacına önem veriyor ve savaşlarda başarılı olmak için bu konuda dikkatli davranıyordu. Konumu dolayısıyla savunma için önemli bir yerde olan Diyarbekir saldırı ve yiyecek konularında orduya destekte bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin Tebriz Kalesi için mücadele ettiği dönemde 27 Ocak 1725 tarihinde Osmanlı ordusu için Diyarbakır'dan zahire yardımı istendiğini bilinmektedir. "Bu ihtiyaç için Diyarbakır'dan 80.000 kile arpa satın alınıp Tebriz'e gönderilmesi istendi. Bu kez arpanın kilesine biçilen fiyat da belirtilmektedir. Arpanın bir kilesine 30 akçe fiyat biçilmişti. Kilesi 30 akçeden hesap edilerek toplam 240.0000 akçelik bir alım gerçekleşmektedir."[208] Osmanlı Devleti'nin, Safevi Devleti ile mücadelesi uzun yılar devam ettiği için her dönemde mühimmat, yiyecek ve zahire gibi ihtiyaçların Diyarbekir'den gönderilmesi söz konusu oluyordu. Bu bağlamda 1732 yılında Osmanlı ordusunun Bağdad'da bulunduğu bir dönemde yine iaşe talebinde bulunulmuş ve gerekli olan malzemeler Diyarbekir ve kazalarından temin edilerek Bağdad'a gönderilmiştir.

Bir kayda göre en çok buğday Çarsancak ve Eğil eyaletlerinden gönderilmiştir. En fazla arpa ise yine Çarsancak ve Eğil başta olmak üzere Palu ve Harput eyaletlerinden temin edilmiştir. En az buğday Ciska eyaletinden en az arpa da Mefârikin eyaletinden gönderilmiştir. Toplamına bakıldığı takdirde oldukça yeterli miktarda arpa ve buğday yardımı sağlanmıştır. İran seferleri döneminde Diyarbekir, Diyarbekir Kalesi ve livaları, Osmanlı ordusuna büyük destek sağlamıştır.[209]

Diyarbekir ve Diyarbekir Kalesi, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçtikten sonra Doğu ve Güneydoğu bölgesinde önemli bir üst merkez konumuna gelmiştir. Devlet merkezinden yapılan mühimmat yardımlarıyla beraber sürekli savaşa hazır durumda bulundurulmuştur. Eyalette bulunan kaleler de merkez kale gibi önem arz etmektedir. Bundan dolayı Diyarbekir Eyaletinde bulunan kaleler merkez kaleden mühimmat yardımları yapılarak sürekli hazır bir durumda tutulmuştur. Bununla beraber hem

[208] Aktaş, a.g.m. , s. 30-32.
[209] *DŞS-II,* s. 91-92.

şehrin güvenliği kontrol altında tutulmuş hem de Doğu'da yapılacak olan seferlere her zaman hazır durumda bulunulmuştur. Bunun yanı sıra merkez ve eyalet kalelerinden de Diyarbekir merkez kalesinin ihtiyaçları karşılanmıştır. Böylece merkez ve sancak kaleler karşılıklı olarak birbirlerinin destekleyici konumundadırlar. Eyaletin bir bütün olarak tamamlanması sancaklar ile olmaktadır. Bu sebeple de sadece merkez kaleyi güçlü tutup diğer kaleleri göz ardı etmek güvenlik ve orada yaşayan halk için olmaması gereken bir durumdu. Bu bağlamda Diyarbekir Eyaletine bağlı sancaklarda bulunan kaleleri ulaştığımız kaynaklar doğrultusunda açıklanacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBEKİR EYALETİ KALELERİ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Diyarbekir şehri 1515 yılında Osmanlı Devleti egemenliğine girdikten sonra Diyarbekir Beylerbeyliği kurulmuştur. 1518 yılında yapılmış tahrire göre Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı on iki sancak bulunmakta olup bu sancaklar[210] "Amid, Sincar, Mardin, Ruha, Çermik, Siverek, Ergani, Harput, Kiğı, Berriyecik, Arapgir ve Çemişkezek'dir."[211] 1522 yılına gelindiğinde Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı olan fakat yurtluk-ocaklık sistemiyle idare edilse de resmi belgelerde sancak olarak gösterilen bazı bölgelerde vardı. Bunlar, Cüngüş, Atak, Eğil, Palu, Çapakçur, Sasun, Cizre, Tercil, Bitlis, Kulp, Genç, Hısnıkeyfa gibi birimlerdi.[212] İlerleyen dönemlerde beylerbeylik ve sancak sistemleri değiştiği için bu sistem yerini ilçelere bırakmıştır. Günümüz de ise Diyarbekir şehri 4 merkez 13 diğer olmak üzere toplam da 17 ilçeden oluşmaktadır. Merkez ilçeler, Bağlar, Kayapınar, Sur ve Yenişehir'dir. Diğer ilçeler ise Çermik, Çınar, Bismil, Çüngüş, Lice, Dicle, Eğil, Hani, Hazro, Ergani, Kulp, Kocaköy ve Silvan'dır.[213]

Diyarbekir şehrinin merkezinde bulunan kale dışında eyalete bağlı livalarda da kaleler bulunmaktadır. Bu kalelerden bazıları günümüzde hala ayakta olsa da bazıları taş yığını olmuştur. Sair kalelerin bulunduğu livalar, Çirmük, Çüngüş, Eğil, Ergani, Dicle, Kocaköy, Hani, Lice, Kulp, Hazro, Silvan ve Çınar'dır. Aslında bu livalar dışındaki diğer livalarda da kaleler bulunmakta imiş ancak bizim bilgisine ulaşabildiğimiz ve varlığını uzun süre devam ettirebilmiş olan kaleler hakkında bilgiler verilecektir. Bahsedeceğimiz liva kalelerinden birçoğunun da günümüzde kalıntıları bulunmaktadır. Diyarbekir eyaletinde bulunan tüm kaleleri tablo halinde sunacağız ve daha sonra bunlardan bilgisine ulaşabildiğimiz kaleler hakkında bilgiler vereceğiz.

---

[210] Göyünç, *Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdârî Taksimatı*, s. 468.
[211] BOA, TT. d, 64, 1518-1519 (H. 924 tarihli), s. 216.
[212] Göyünç, *Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdârî Taksimatı*, s. 469.
[213] İhsan Işık (Ed.), "İlçeler", *Diyarbakır Ansiklopedisi- III*, Elvan Yayınları, Ankara 2013, s. 80.

Tablo 4.1. Diyarbekir eyaletinde bulunan kaleler[214]

No	**Kaleler/Surlar**	**Bulunduğu Yer**
1	Diyarbakır Surları	Diyarbakır/ Merkez
2	Çermik Kalesi	Çermik
3	Hüsnüran Kalesi	Çermik
4	Hanko Boğazı Kalesi	Çermik/ Bademli Köyü
5	Sene Diz Kalesi	Çermik/ Yayıklı Köyü
6	Çüngüş Kalesi	Çüngüş
7	Tek Kale	Çüngüş
8	Sağtepe Kalesi	Çüngüş
9	Zerzevan Kalesi	Çınar
10	Mir Hıdır Kalesi	Çınar
11	Eğil Asur Kalesi	Eğil
12	Amini Kalesi	Eğil
13	Kerrebiri Kalesi	Eğil
14	Selman Kalesi	Eğil
15	Baykuş Kalesi	Eğil
16	Ergani Kalesi	Ergani
17	Hilar Kalesi	Ergani
18	Tercil Kalesi	Hazro
19	Mehrani Kalesi	Hazro
20	Andak Kalesi	Hazro/ Kavak Köyü
21	Şaklat Kalesi	Kocaköy
22	Kalender Kalesi	Kocaköy/ Çaytepe
23	Kafiran Kalesi	Kocaköy
24	Dicle Kalesi	Dicle

[214] Recep Aksu, *Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 114.

25	Dizik/ Piran Kalesi	Dicle
26	Tepeköy Kalesi	Dicle
27	Köprübaşı Kalesi	Dicle
28	Kale Mezin	Dicle/ Üzümlü Köyü
29	Kulb (Kefrum Kalesi)	Kulp
30	Cıksa Kalesi	Kulp/ Ağaçlı
31	Aygün Kalesi	Kulp
32	Ciğse Kalesi	Kulp
33	Gomabelek Kalesi	Kulp
34	Kale-i Ulya	Kulp
35	Ağaçlı Kalesi	Kulp
36	Zülkarneyn Kalesi	Lice
37	Antak Kalesi	Lice
38	Dakyanus Kalesi	Lice
39	Silvan Kalesi	Silvan
40	Boşat Kalesi	Silvan
41	Helda Kalesi	Silvan
42	Başka Kalesi	Silvan
43	Şemrekh Kalesi	Silvan

Diyarbekir Eyaletine bağlı bulunan sancaklardaki kaleleri yukarıda tabloda gösterdik. Ancak tezimizin konusu XVI-XVIII. yüzyılları arası olduğu için günümüzde bağlı olmayan bazı livalar ve kalelerde o dönemde Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı idiler. Bu livalar ve kaleler ise şu şekildedir: Mardin, Kiğı, Ruha, Harput, Rahbe ve Si'ird. Tablo listesinde yer almayan liva ve kaleler konu bütünlüğü gerekçesiyle aşağıda ele alınmıştır.

4.1. Çirmük Livası

Çirmük Livası, Diyarbekir'in Batı ucunda bulunan son müstahkem yerleşim yeridir.[215] Çirmük, Doğu Anadolu bölgesinin "Yukarı Fırat Bölümünde" yer almaktadır. Şehir merkezine uzaklığı 90 km olan Çirmük, şehrin en gözde livalarından biridir.[216] Çirmük livası 1869 yılındaki ilk Diyarbekir Sâlnâmesindeki bilgiye göre, Ma'mûretü'l-Azîz Livâsına bağlı Kaza-i Maden-i Ergani kazasına bağlıdır. Çirmük livası ile birlikte Ergani ve Çüngüş livaları bağlı oldukları kaza bünyesinde "müdürlük" konumundalarmış. Bu dönemde Çirmük müdürlüğüne bağlı olan altı adet nahiye bulunmaktadır ki bunlar: Günay, Dağ, Lif-i Ulya, Çaykese, Hasran, Çüngüş nahiyeleridir.[217] Yani Çirmük livası, Diyarbekir Beylerbeyliğine yurtluk-ocaklık sistemi ile bağlı olan bir sancakmış.[218] Bu liva da eski Çirmük Kalesi, Hüsnüran Kalesi, Abdullah Paşa Medresesi ve Saray Hamamı gibi tarihi yapılar yer almaktadır.[219]

4.1.1. Çirmük Kalesi

İlçenin Batı tarafında tepe üzerinde bulunan kalenin ne zaman inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. İç Kale ve hisar temellerinin verdiği ipuçlarına göre ilkçağlarda yapıldığı tahmin edilmektedir. Kale yüksek kayalıklar üzerinde kurulmuştur. Kaleden günümüze kalan iç kale de tek parça bir kapı, hisar kısmında bulunan birkaç sarnıç, su kuyuları, kaya oyuğu ve eski bir kiliseye ait basamak ve duvarlardır. Kaya oyuğu denen yer günümüzde halk tarafından berber dükkânı olarak

[215] Adnan Çevik, *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, , İstanbul 2002, s. 142.
[216] *Çermik Şer'iyye Sicilleri*, Mehmet Karataş (Ed.), Gece Akademi, 2019, s. 21.
[217] *Salnâme-i Diyarbekir-I*, Ahmet Zeki İzgöer (Haz.), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 75.
[218] *Çermik Şer'iyye Sicilleri*, s. 79.
[219] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi- III* , s. 81-82.

anılmaktadır. Bu oyuk kalenin Güneydoğu tarafındaki kaya üzerinde bir oda şeklindedir. Berber dükkânı denilen kaya oyuğu; "Uzunluğu 3 m, genişliği doğu tarafında 4,5 m ve yüksekliği 1,55 m'dir. Batı, kuzey ve güney tarafında oturulacak sedir şeklinde yerler vardır." Su kuyularından ise günümüzde 4 tanesi vardır ve bunları genişliği 2-4 m arasında olup derinlikleri de 2-5 m aralığındadır. Kilise ise kalenin Kuzeydoğu kısmında yer almaktadır ancak günümüzde duvar kalıntılarından başka geriye bir şey kalmamıştır.[220]

Osmanlı Devleti'nin livayı fethettiği sırada halkın çoğunluğu kale de yaşıyordu. Fetih sırasında kale top atışlarıyla yıkıldığından halk kaleden ayrılarak ovaya yerleşmiştir. Bölge sınırdan uzak olduğu için zarar gören kale tamir edilmemiştir.[221] Çirmük Kalesi hakkında Arifî Paşa seyahatnâmesinde şu bilgileri vermiştir: "Çermik'in garb cihetinde bir püşte-i sengîn üzerinde bir kal'a harabesi manzûr-ı nazar-ı 'ibret olur kal'anın cihât-ı selâsesine karşu mürtefi' dağlardan Seng Suyu nehri tefrîk etmişdir. Tarz ve mevki'ine göre Romalıların âsarından olsa gerekdir."[222]

4.1.2. Hüsnüran Kalesi

Hüsnüran Kalesi, Çirmük Livasının Karakaya köyünde yer almaktadır. Köyün Güney tarafında ana kaya üzerine inşa edilmiş olan kalenin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kaleden geriye kalan ise, bir oda mezar, şehir kalıntıları, su sarnıçları ve antik yol, sur duvarları, stel ve yapı taşları kalıntılarıdır. Günümüze kalan bu kalıntılardan antik yol kalenin ana giriş kısmında yer alırken diğer kalıntılar genellikle Doğu ve Güneydoğu tarafında bulunmaktadır.[223]

4.2. Eğil Livası

Diyarbekir şehrinin Kuzeybatı tarafında bulunan Eğil Livası, şehir merkezine 52 km uzaklıktadır. Eğil Barajı'nın Batı yönünde ve Dicle Nehri'nin kenarında yer alan bir livadır. Bu liva Osmanlı Devleti'nin, Diyarbekir'i fethettiği tarihten itibaren

[220] Y. Kenan Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler*, http://acikerisim.dicle.edu.tr/, 2014, s. 9-10.
[221] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 10.
[222] Arifî Paşa, "Arifî Paşa'nın Seyahatnâmesi ve Diyarbekir Seyahatı", Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik (Haz.), *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt: XVIII, sayı: 22, Ankara 1998, s. 103.
[223] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 10.

Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olmuştur.[224] İlçenin Diyarbekir'e bağlı bir sancak olduğunu "Hükümet-i Eğil Mü'min Beye tevcih ocaklık verildi" kaydının bulunduğu belgeden anlamaktayız.[225] Hatta bu sancakta, 15 Zilhicce 966 (18 Eylül 1559) tarihinde Mir Kasım'ın sancakbeyi olduğu bilinmektedir.[226]

4.2.1. Eğil (Asur) Kalesi

Eğil Kalesi, Diyarbekir-Ergani yolunun 22 km Kuzeydoğusunda dik bir yamaçta ve Dicle Nehri'nin sağ tarafındaki tepenin zirvesinde kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kalenin ne zaman inşa edildiği hakkında kesin bir bilgi yoktur. Kalenin Batı tarafında Asur hükümdar yazıtı bulunmaktadır. Bu yazıta göre kalenin kuruluşu çok eski zamanlara dayanmaktadır.[227] Asur hükümdar yazıtı çivi yazısı ile yazılmış olup günümüzde okunamayacak kadar silinmiştir. Eğil Kalesi'nin yapısını detaylı anlatacak olursak:

> *"Yapı doğal zemin üzerine oturtulmuş olup üç tarafı derin vadilerle çevrilmiştir. İç kale ve dış kaleden meydana gelmektedir. İç kalede yönetim yapıları, depolar, sosyal amaçlı kullanılan çeşitli yapılar günümüze ulaşmıştır. Kalenin içinde doğal kayaların yontulmasıyla yapılan irili ufaklı yüzden fazla sarnıç bulunmaktadır. Kale, gizli tünellerle Dicle Vadisi'ne bağlanmıştır. Günümüzde bu tünellerden biri açıktır. Dicle Nehrine inilen bu tünel gizli suyolu olarak yapılmıştır. Kalenin doğu tarafında bulunan kral mezarları dikkat çekicidir. Doğal kayanın yontulmasıyla inşa edilen mezarların iç kısmı kaya mezar odalarında olduğu gibi platform şeklinde düzenlenmiştir."*[228]

Kalenin etrafında birçok mağara bulunmaktaydı. Kalenin Kuzey tarafında Sultanım Suyu adı verilen su kuyusu vardı ve bu suyun altında da Kayaz Mağaraları yer almaktaydı.[229] Kaya bir zemin üzerine inşa edilen bu kalenin üç tarafı derin vadilerle çevrili olup diğer tarafı da oyularak stratejik yapısı güçlendirilmiştir. Günümüzde hala ayakta olan surları sayesinde o dönemdeki silahlar göz önüne alındığında savunması oldukça güçlü olup kolay fethedilemeyecek bir kale olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin Kuzey, Güney ve Doğu tarafı derin sel çukurlarıyla

---

[224] M. Salih Erpolat, Osmanlı Devleti Döneminde Eğil Sancağı (XVI.-XVII. Yüzyıllar), *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 25, 2020, s. 123.
[225] BOA, KK.d, 266, s. 76.
[226] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *3 Numaralı Mühimme Defteri 966–968 / 1558–1560*, Yayın Nu: 12, Ankara 1993, s. 153.
[227] Çevik, a.g.m. , s. 150.
[228] İhsan Işık (Ed.), "Eğil İlçesi", *Diyarbakır Ansiklopedisi- II*, Elvan Yayınları, Ankara 2013, s. 205.
[229] Konyar, *Diyarbekir Yıllığı-III*, s. 271.

savunmaya uygun olduğu için sadece Batı tarafı korunaksız kalmıştır. Buna çözüm olarak kalenin o tarafı yarılarak ana kayadan ayrılmıştır. Böylece kalenin Batı tarafının da savunması güçlendirilmiştir.[230]

Evliyâ Çelebi seyahatnâmesinde Eğil Kalesi hakkında bilgi vermiştir:

> *"Ve fatihi, ilk defa kayserler elinden (—) (—) (—) fethetmiştir. Daha sonra (—) tarihinde Çıldır fatihi Yavuz Sultan Selim Şah vezirlerinden Bıyıklı Mehmed Paşa ile Molla îdris oranın hâkimi Ulu Kaçar Han elinden fethedip Diyarbakır altında hâlâ yine sancakbeyi hükmündedir. Beyinin hâssı padişah tarafından 2.000 akçedir. Kalesinin zemini Şat kenarında bir yalçın taş üzerinde dörtgen şekilli Şeddâdî sağlam yapılı bir kaledir. 2.000 toprak örtülü bağlı ve bahçeli altlı ve üstlü kârgir yapı güzel hanelerdir ki tamamı yalçın kayalar üzerine kondurulmuş havadar evlerdir."*[231]

Eğil Kalesi'nin en önemli bölümü İç Kale kısmıdır. Çünkü burada yönetici odaları, beylerin yaşadıkları yerler, hapishane ve ibadethane gibi yapılar bulunmaktaydı. İç Kale'nin Doğu kısmında ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuş depolar vardır. Doğu bölümündeki önemli bir başka yapıda "eyvan biçimli" bir mekandır. Bu mekan kalenin en yüksek noktasına inşa edilmiştir. İç Kalenin Doğu-Batı yönünde uzanan kayalık tarafı hilal şeklindedir. Kuzey tarafı sarp ve dik yamaç olduğu için bu tarafta kale savunmasıyla ilgili çok fazla yapılanmaya gidilememiştir. Güney tarafı da sel çukurları dışında zayıf olduğu için bu tarafa surlar yapılmış ve savunma açısından güçlendirilmiştir. İç Kale'nin girişi için iki farklı kapısı bulunmaktaydı. Bu kapılardan biri Güney tarafında olup Dış Kaleye açılırken diğer kapısı Kuzey tarafından İç Kale'ye direk geçişi sağlamıştır. Aynı zamanda Eğil Kalesi'nde ana kayanın oyulmasıyla oluşmuş 3 adet tüneli bulunmaktadır. İlk tünel kalenin Doğusunda bulunan kral mezarlarının üst tarafından başlayarak Dicle Nehri'ne kadar ulaşmaktadır. İkincisi kale kapısından başlar ancak nerede bittiği bilinmemektedir. Bu tünelin giriş kısmı kapalı olduğu için surun Dicle Nehri'ne bakan tarafındaki surun açıklık yerinden girilebilmektedir. Tünelin sonunun büyük bir su sarnıcına ulaştığı tahmin edilmektedir. Çok fazla tahribat olmadığı için tünel basamakları günümüzde sağlam şekildedir. Üçüncü ve son tünel ise kalenin Güney tarafındaki kapısına yakın bir yerden başlamaktadır. Tünel sayesinde dere kenarında bulunan

[230] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 36.
[231] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 27.

Kale Hamamına gidilip gelinebildiği düşünülmektedir ve hala hamam tarafındaki ucu günümüzde açık durumdadır.[232]

4.2.2. Amini Kalesi (Kal'atül Yemaniye)

Amini Kalesi, Eğil Livası merkezine 7 km uzaklıkta bulunan Kalecik Köyü'nün Güneydoğu tarafında yüksek bir kaya üzerine inşa edilmiştir. Bu kayalık köyden 1 km uzaklıkta olup Dicle Nehri'nin iki kolunun birleştiği yüksek bir yerdir. Kalenin diğer ismi büyük ihtimalle Kal'atül Yemaniye'dir ki İslam kaynaklarında X-XIII. yüzyıllarda Amini Kalesi'nden bu şekilde bahsedilmektedir. Kale, Kuzey-Güney doğrultusunda uzanmaktadır ve üç tarafı da savunma açısından oldukça güçlü konumdadır. Çünkü etrafı yüksek ve geçilmesi zor kayalıklarla çevrilidir. Sadece bir giriş kapısı bulunmaktadır. Dicle Nehri'ne uzanan bir suyolu vardır ve günümüzde giriş kısmındaki surlar kısmen sağlam durumdadır.[233]

4.2.3. Selman Kalesi (Cibeb Kalesi)

Selman Kalesi X. yüzyıldan itibaren bilinen ve Mervani döneminde de Diyarbekir'e bağlı olan kalelerden bir tanesidir. Kale dönemin kaynaklarında "el-Câtere" olarak geçmektedir. Kale, 1230 yılında Eyyûbîlerin eline geçmiş ve Eyyûbî Meliki el-Kâmil tarafından tahrip edilmiştir. Daha sonra Diyarbekir'in Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmesiyle kale Selçuklu Devleti'ne bağlanmıştır.[234]

Kale, Eğil Livasının 10 km uzağında Dicle Nehri'nin kenarında bir tepeye inşa edilmiştir. Yapısı bakımıyla Eğil Kalesi'yle benzerlik göstermektedir. Selman Kalesi de ana kayadan bazı kesikler oluşturularak ayrılmıştır. Eğil Kalesi'nde olduğu gibi savunmasının güçlendirilmesi amaçlanmış olabilir. Çünkü bu kale Diyarbekir- Elazığ ticaret yolunun güvenliği için kullanılmıştır. Kale, Kuzey-Güney doğrultusunda uzanan kayalık orta yerinden kesilmiş ve Güney kısmına inşa edilmiştir. Zayıf ve güçsüz olan yerler surlar ve burçlar inşa edilerek güçlendirilmiştir. Kuzey tarafına hendek kazılarak savunmaya elverişli hale getirilmiştir. Kalenin Doğu tarafında ana kaya düzenlenmiş ve kaleye çıkılabilecek bir yol yapılmıştır. Bu yol sayesinde

[232] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 36-39.
[233] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi- II,* s. 205.
[234] Çevik, a.g.m. , s. 152-153.

kalenin Güney tarafındaki giriş kapısına kadar gidilmektedir. Günümüzde kale çoğunluğu tahrip olmuş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.[235]

4.2.4. Baykuş Kalesi

Baykuş Kalesi, Eğil Kalesi'nin yaklaşık 1500 metre Güneyinde Dicle Nehri'nin kenarında yüksek bir tepede inşa edilmiştir. Kalenin kim tarafından ve kaç yılında inşa edildiği bilinmemektedir. Günümüzde yıkık olan kalenin bina kalıntılarından temeli görülebilmektedir.[236]

4.2.5. Kerrebiri Kalesi

Eğil Kalesi'ne 5 km uzaklıkta inşa edilen Kerrebiri Kalesi harçsız taşlardan tonlarca ağırlıkta yapılmış yüksek bir tepe üzerinde Dicle Nehri'ni oldukça gören bir kaledir. Kim tarafından ve ne zaman inşa edildiği hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır.[237]

4.3. Silvan Livası

Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden olan Silvan eski adıyla Meyyâfârikîn Diyarbekir şehrine bağlı bir livadır. Silvan Livası, Diyarbekir bölgesinin Kuzey tarafını kaplayan Güneydoğu Torosları'nın eteğinde Diyarbekir'den Bitlis'e giden ana yol üzerinde bulunmaktadır.[238] Livanın Kuzeydoğusunda Diyarbekir'in başka bir livası olan Kulp bulunmaktadır. Aynı zamanda Kuzeybatı tarafında Hazro Livası ve Güney tarafında Bismil Livası yer almaktadır. Diyarbekir şehir merkezi ise Silvan Livasının Batı tarafında yer almaktadır.[239]

Çaldıran Savaşı'nda (1515) uğranılan yenilginin ardından çıkan isyanlar sebebiyle Kürt Beyi Seyyid Ahmed Rûzekî bu karışıklığı fırsat bilerek Meyyâfârikîn'i kuşatmıştır. Koçhisar Savaşı'ndan sonra da bölge kesin olarak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. XIX. yüzyılda Diyarbekir şehrinin merkez sancağına bağlı bir kaza olan Meyyâfârikîn o zamandan sonra Silvan adını almıştır.[240] Silvan Livası

[235] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 48.
[236] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi- II* , s. 205.
[237] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 53.
[238] Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", *TDVİA,* cilt:29, Ankara 2004, s. 511.
[239] Adnan Alkan, *Silvan İlçesinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, , Erzurum 2013, s. 1.
[240] Savran, a.g.m. , s. 512.

adının değişmesiyle birlikte merkeze bağlı sancak olma statüsünü korumuş ve kazaya üç adet müdürlük bağlanmıştır. Bu müdürlükler: Hazro, Kulb ve Hızan bölgeleridir.[241]

4.3.1. Meyyâfârikîn Kalesi (Silvan)

Silvan surlarının hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemekte olup Romalılar döneminde inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Birbirini çemberleyen iki burcun da zaman zaman istilaya uğradığı kitabelerin ve surların gördüğü tamir işlerinden anlaşılmaktadır. Sur taşları beyaz sert bir taştır ve malta taşına benzeyen bu taşların dikkatle yontulduğu görülmektedir. Bulunduğu sahayı kuşatan surlar Batı'dan Doğu'ya 450 metre ve Güney'den Kuzey'e 300 metre uzunluğundadır. Kale üzerindeki burçların uzunlukları 10,5 enine uzunlukları ise 7 metredir ve yükseklikleri de 25 metreyi geçmektedir. Burçlar arası mesafe de 20 metreden uzundur. Burçlar yıllar boyunca tahribe uğradığı için bir kaçı dışında diğerlerinin ikinci katları yıkılmıştır. Burçlar üzerine evler inşa edilmiştir ve böylece halkın ikamet ettiği bir yer olmuştur. Silvan Kalesi Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra da burçlar üzerine evler inşa edildiği bilinmektedir.[242] Silvan Kalesi hakkında Evliyâ Çelebi seyahatnâmesinde detaylı bilgiler vermiştir. Çelebi'nin seyahatnâmesine göre:

> *"Mefârikin Dağı'nın eteğinde bir top menzili uzağında doğu tarafında bir düz geniş, biraz yüksekçe yeşillik zeminde dörtgen şekilli, kesme taşlı Şeddâdî yapı güzel bir kaledir. Eski yapı olduğundan her taşı hamam kubbesi ve Mahmudî fili cüssesi kadar vardır, ama duvarlarının boyu 20 arşından yüksek değildir, ama 15 arşın derinliğinde sağlam ve dayanıklı duvarlardır."*[243]

Silvan Kalesi iki adet surdan meydana gelmektedir. Bu surlar üzerinde 50 tane burç ve kule yer almaktadır. Kalenin şekli dörtgene yakın bir biçimdedir. Kale dışına çıkabilmek için dokuz adet kapısı bulunmakta olup bu kapılardan iki tanesi Batıda, iki tanesi Kuzeyde, bir tanesi Doğuda ve geriye kalan dört tanesi ise Güney tarafındadır. Bu kapılardan adı bilinenler yalnızca şunlardır: "Kuzey batı köşesinde Boşat Kapısı, batı surlarına doğru Meyhane kapısı, Batı güney köşesinde Diyarbakır

[241] *Salnâme-i Diyarbekir-I*, s. 74.
[242] Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi: Mafarkın Âbide ve Kitabeleri*, Diyarbakır Matbaası, 1956, s. 5-58.
[243] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 108.

Kapısı, güneyde Aşağı mahalle kapısı, güneydoğuda Bırcuşah kapısı, doğuda ise Kulfa Kapısıdır."[244] Kaleyle alakalı kapılardan sonra anlatılacak önemli yapıları kale burçlarıdır. Silvan Kalesi'nde Burcu Şah, Mervani, Eyyubi, Aslanlı Eyyubi, Zembilfroş ve Artuklu Burçları adında altı adet kale burcu bulunmaktadır. Bunlardan Burcu Şah, Azizoğulları konağının olduğu yerde bulunmaktadır ve kalenin Burcu Şah kapısı da hemen yanındadır. Kalenin Güneydoğu tarafındadır. Mervani burcu, kalenin Kuzey tarafında yer alır. Bu burcun Güney yönündeki sur duvarları yıkılmış olup ön taraftaki kısmı sağlamdır. Eyyubi Burcu, Boşat kapısının bulunduğu tarafta yani Silvan Kalesi'nin Kuzeybatı yönünde bulunmaktadır. Diğer burçlara göre en sağlam burçtur. Aslanlı Eyyubi burcu, kalenin Doğu tarafında yer almaktadır. Zembilfroş burcu, kalenin Kuzeydoğusunda bulunur ve Silvan livasında en çok bilinen burçtur. Artuklu burcu, Kulfa kapısı yanında bulunup kalenin Doğu tarafında yer almaktadır.[245]

Evliyâ Çelebi fiziki yapısı hakkında bilgi verdiği kalenin konumuyla ilgili de bilgi vermiştir. Silvan Kalesi, Şat Nehri ile Batman Nehri arasında bulunan bölgede bulunmaktadır.[246] Diyarbekir kapısı tarafındaki dış sur günümüzde hala ayaktadır. Ve kalenin inşa edilmiş olduğu büyük taşların kalıntıları bugünde varlığını korumaktadır.[247] Silvan Kalesi'nin yapım-onarım işleri hakkında İbnu'l-Ezrak bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgiler ise şu şekildedir:

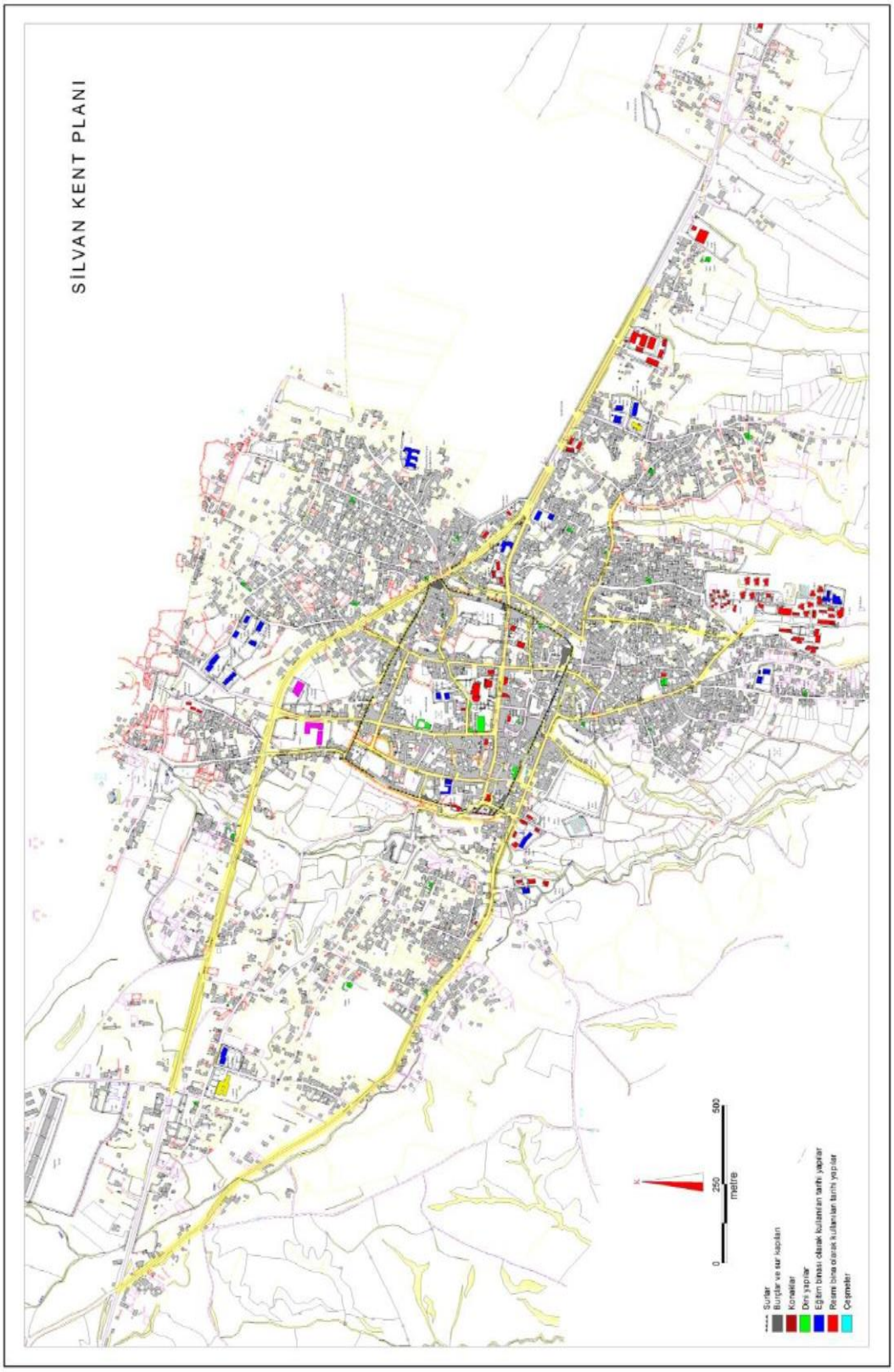
> *"Meyyâfârikîn surlarındaki bazı yerler yıkılmaya yüz tutmuştu. Bunun üzerine 3 Şaban (27 Şubat) Pazartesi günü su kuyusunun (deposunun-kaynağının) üstünde bulunan gövdenin yıkımına başlandı. Böylece dış ve iç kısımlar yıkıldı, bu yıkım işi aynı yılın 2 Şevval (26 Nisan) Cumartesi gününde tamamlandı. Yapımına ise 5 Şevval (29 Nisan 1175) Pazartesi günü Allah'ın adıyla ve tamamlanması dileğiyle başlandı ve 571 (1175) yılının içerisinde beden kısmı tamamlandı."*[248]

Meyyâfârikîn Kalesi'nin bakıma ihtiyaç duyulan surları iki ay içinde yıkılarak hemen tadilatına başlanmıştır. Böylece aynı yıl içerisinde onarımı yapılarak sur üzerindeki beden kısmı tamamlanmıştır.

---

[244] Nejat Satıcı, "Silvan'daki Tarihi Eserler", Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Diyarbakır'da Çevre ve Doğa*, 2011, s. 355-357.
[245] Aksu, a.g.m. , s. 128-129.
[246] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 108.
[247] Konyar, *Diyarbekir Yıllığı-III*, s. 310.
[248] İbnu'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi: Artuklular Kısmı*, (Çev: Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 177.

Şekil 4.1. Silvan Kalesi'nin Lokasyon Haritası[249]

[249] Aksu, a.g.m. , s. 124.

4.3.2. Kal'atu Boşât (Boşat)

Boşat Kalesi, Silvan'ın 18 km uzağında yer alan güçlü bir kaledir. Kalenin ismi, X. yüzyıl kroniklerinde "Paşpaşat", "Başşât" veya "Faşşât" isimleriyle anılmaktadır. Kale, XII. yüzyılın başlarında Mardin Artuklu Emiri Timurtaş tarafından tahrip edilmiştir. Ancak aynı yüzyıl Hısn Keyfâ Artuklu Emiri Davud tarafından ele geçirilmiş ve yeniden yaptırılmıştır.[250]

4.3.3. Helda Kalesi

Helda Kalesi, Silvan'ın Görentepe Köyünde bulunmaktadır. İnşa tarihi ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte günümüzde oldukça tahrip bir durumdadır.[251]

4.3.4. Başka Kalesi

Silvan'ın Altınkum Köyü yakınındaki yüksek kayalar üzerine inşa edilmiş olan Başka Kalesi günümüzde oldukça tahrip edilmiş bir durumdadır. Roma döneminde yapılan Başka Kalesi'nin Doğu tarafı uçurumdur. Batı tarafındaki yüksek kale duvarlarından bir tanesi sağlam kalarak günümüze ulaşmıştır.[252]

4.3.5. Şemrekh Kalesi

Şemrekh Kalesi konum olarak Silvan'a bağlı olan Deruni Köyünün Şemrekh adı verilen kırsal kesiminde yer almaktadır. Günümüzde kale duvarlarının kalıntıları bulunsa da kale genel olarak yıkılmıştır.[253]

4.4. Çüngüş Livası

Çüngüş, Diyarbekir'in Kuzeybatı tarafında bulunan livasıdır. Osmanlı Devleti'nin şehri fethetmesinin ardından Diyarbekir Beylerbeyliği kurulmuş ve bu beylerbeyliğe on iki sancak bağlanarak şehrin idaresi planlanmıştır. Çüngüş bu sancaklar içerisinde bulunmamıştır ancak resmi belgelerin bazılarında geçen kayıtlara göre yurtluk-ocaklık sistemiyle yönetilen ve Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bu tarz sancaklar

[250] Çevik, a.g.m. , s. 159.
[251] Satıcı, a.g.e. , s. 359.
[252] Satıcı, a.g.e. , s. 359.
[253] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 155.

içerisinde yer almıştır. Ayrıca, 1589-1590 tarihli tahrir defterlerinden Çüngüş hakkında: "Der nahiye-i Çüngüş tâbi kazâ-i mezkür", kasabası hakkında ise, " karye-i nefs-i ribât-ı taâbi Ergani" diye bahsedilmiştir.[254] Yani Çüngüş livası Ergani Madeni Kazasına bağlı bir müdürlük konumunda imiş.[255] Bu livanın kalelerine bakıldığında Çüngüş ve Sağtepe adında iki kaleye sahip olduğu bilinmektedir.

4.4.1. Çüngüş Kalesi

Çüngüş Livasının Camii Kebir Mahallesinde bulunan kale, 150 m kadar yükseklikte tek bir kaya parçası halinde şeklindedir. Hendek Vadisi'nin sonunda Fırat Nehri'ne bakan tarafta bulunmaktadır. Günümüzde kale sur duvarlarından hiçbir kalıntı yoktur.[256] Arifî Paşa seyahatnâmesinde Çüngüş Kalesi hakkında şunları söylemiştir:

> *"Câm-i Kebîr'de Cum'a namazı edâ edildi. Oradan kal'aya inilen Çüngüş'ün cihet-i cenûbîsinde olup dereye hakim bulunan menî'ü'l-menâl bir sahrâ-i nâdirü'l-emsâl görüldü. Bu taş dahi maktû'ü'l-cevânib olarak mantar şeklindedir. Cihet-i süflî incedir. Gitdikçe kalınlaşmışdır. Üzerinde vaktiyle Çüngüş'ün ağasının konağı var imiş. Bir asma köprü vasıtasıyla rebi'ada etrafına ittisâl eder imiş. 100 metro irtifa'ındadır."*[257]

Arifî Paşa'nın söylediklerine göre kaleden geriye kalıntı olarak çok bir şey kalmamıştır. Kaleye ulaşımı sağlamak amacıyla bir köprü olduğu anlaşılmakta ancak günümüzde asma köprünün izi bulunmamaktadır.

4.4.2. Sağtepe Kalesi

Çüngüş Livasına bağlı olan Sağtepe Köyü, livanın Kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Köyün etrafında tarihi mekân olarak bir harabe ve bir kale vardır. Sağtepe Kalesi olarak da bilinen kalenin diğer adı Kela Gawiran'dır.[258]

4.5. Dicle Livası

Diyarbekir şehrinin Kuzey tarafında bulunan Dicle Livası şehir merkezine 90 km uzaklıktadır. Livanın Doğusunda Diyarbekir'in Hani livası, Batısında Ergani ve

---

[254] Yusuf Kenan Haspolat, *Tüm Yönleriyle Çüngüş İlçesi ve Turimi*, https://docplayer.biz.tr/, 2014, s. 10-167.
[255] *Salnâme-i Diyarbekir-I*, s. 75.
[256] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi-III*, s. 138.
[257] Arifî Paşa, a.g.m. , s. 107.
[258] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 15.

Güneyinde ise Eğil Livaları yer almaktadır. Dicle Livası, Diyarbakır Harput Kervan yolu üzerinde bulunduğu için Selçuklu ve Osmanlı Devletleri döneminde önemli bir yerleşim yeri olmuştur.[259] Bu liva Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra 1515'li yıllarda yerli beyler tarafından yönetilen bir sancak olmuştur.[260] Dicle livasının bir başka önemi de Türkiye ile Suriye arasındaki devlet sınırını oluşturan Dicle Nehri'nin liva sınırları içerisinde olmasıdır.[261]

4.5.1. Dicle Kalesi

Dicle Livasındaki kaleden günümüze bizim anladığımız tarzda ne taşları ne de temelleri ulaşmıştır. "Kale zaman içinde bir taş ocağı olarak görülmüş ve şehre yapılan yapılarda kale taşları yapıların ana malzemesi olarak kullanılmıştır."[262]

4.6. Kulp Livası

Diyarbekir'in Kulp Livası, Güneydoğu bölgesinde bulunan Toros Dağlarının Güney eteklerinde kurulmuştur. Livanın Batı tarafında Diyarbekir'in livalarından Lice, Güneyinde Silvan ile Hazro Livaları bulunmaktadır. Kuzey tarafında Bingöl ili ve Doğu tarafında da Sason Livası yer almaktadır. Kulp Livasının şehir merkezine uzaklığı 128 km'dir.[263]

Diyarbekir'in Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesinden sonra Kulp Sancağı olan livanın merkezi o dönemde Kefrum Kalesi'nin bulunduğu bölge imiş.[264] Kulp, Osmanlı Devleti'nin idari yapısı içinde Silvan Kazasına bağlı bir müdürlük olarak yönetilmiştir.[265] Kulp livasında başta Kefrum Kalesi olmak üzere, Ağaçlı (Ciksi)

---

[259] İrfan Yıldız, "Diyarbakır'ın Dicle İlçesi'nde Yeni Tespit Edilen Kültür Varlıkları", Zeliha Demirel Gökalp, Nilgün Çöl vd. (Ed.), *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 2012, s. 881.
[260] Aygül Doru, "Dicle İlçesi Tarihi", Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Dicle İlçesi ve Turizm*, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, s. 4.
[261] Metin Tuncel, "Dicle" *TDVİA,* cilt: 9, İstanbul 1994, s. 281.
[262] Doru, a.g.m. , s. 12.
[263] Y. Kenan Haspolat, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Kulp İlçesi ve Turizm,* https://docplayer.biz.tr/, 2014, s. 43.
[264] İrfan Yıldız, "Eğil ve Kulp İlçelerinin Doğal ve Tarihi Güzellikleri", Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Diyarbakır'da Çevre ve Doğa*, 2011, s. 379.
[265] *Salnâme-i Diyarbekir-I*, s. 74.

Kalesi, Gomabelek Kalesi (Belek-i Ordu Kalesi) ve Aygün Kalesi olmak üzere dört adet kale bulunmaktadır.[266]

4.6.1. Kefrum Kalesi

Kale, Kulp Livasının Güneydoğusundaki Kefrum Dağı üzerindedir. Dik bir kaya üzerine inşa edilmiş olan kale şuan yıkık durumdadır. Bazı yerlerinde kalan temellerinden anlaşıldığına göre kale zamanında surlar ile çevrilmiştir. Kefrum Kalesi'nin eteklerinde dış mağaralar bulunmakta olup günümüzde köy halkından bazıları buralarda oturmaktadır. Kalenin üzerinde Sultan Mehmed adında bir kişinin mezarı bulunmaktadır ancak mezar üzerindeki yazı okunamamıştır.[267] Ancak kale duvarları üzerindeki resimlerden Kefrum Kalesi'nin tarih öncesi çağlarda bile insanlar tarafından "barınak" olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.[268] Kalenin livaya uzaklığı 10 km'dir. Doğu Romalılar döneminde kale güvenlik amacıyla kullanılmıştır. Osmanlı Devleti döneminde de Kulp Sancağının merkez kalesi olmuştur.[269]

4.6.2. Ağaçlı (Ciksi) Kalesi

Kale, Kulp Livasına bağlı Ağaçlı Beldesi'nin Kuzey tarafındaki bir tepe üzerine inşa edilmiştir. İklim koşulları ve doğa olaylarından kaynaklı harap olmuştur. Ağaçlı Kalesi'nin Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Ermeniler tarafından yapıldığı yapılan araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır.[270]

4.6.3. Gomabelek Kalesi (Belek-i Ordu Kalesi)

Kulp Livasına bağlı Bağcılar Köyü'nün Gomabelek Bölgesinde bulunan kale livaya 5 km. uzaklıktaki tepeye inşa edilmiştir. Kale, Kefrum Kalesi ile karşılıklı bir konuma sahiptir. Gomabelek Kalesi Persler döneminde moloz taşlardan yapılmıştır. Kalenin Perslerden sonra Ortaçağ Dönemi'nde de kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti döneminde de Kulp Livasına bağlı bir kale olarak kullanımına

[266] Yıldız, *Eğil ve Kulp İlçelerinin Doğal ve Tarihi Güzellikleri,* s. 381.
[267] Konyar, *Diyarbekir Yıllığı-III*, s. 374.
[268] Haspolat, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Kulp İlçesi ve Turizm*, s. 21.
[269] Yıldız, *Eğil ve Kulp İlçelerinin Doğal ve Tarihi Güzellikleri,* s. 381.
[270] Haspolat, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Kulp İlçesi ve Turizm,* s. 21.

devam edilmiştir. Günümüzde tamamen yıkılmış olan kalenin Kuzey tarafındaki mezarlık hâlâ durmaktadır.[271]

4.7. Çınar Livası

Diyarbekir- Mardin yolu üzerinde bulunan Çınar Livasının Diyarbekir şehir merkezine uzaklığı 20 km'dir. Liva, 1515 yılında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiş ancak bundan önce köy olarak kayıtlara geçmiştir. Osmanlı döneminde de köy konumunu korumuş olan Çınar bölgesi 1937 yılında ilçe olmuştur. Bu livadaki kaleler ise Zerzevan Kalesi ile Mir Hıdır Kalesi'dir.[272]

4.7.1. Zerzevan Kalesi

"Zerzevan Kalesi, konumu itibariyle bütün vadiye hâkim, antik ticaret yolu üzerinde geniş bir alanı kontrol altında tutan, stratejik bir Roma sınır garnizonudur."[273] Kale, Çınar Livasına 13 km uzaklıkta Diyarbakır Mardin yolu üzerinde bir kayalıktaki tepeye inşa edilmiştir. Çınar Livasına bağlı Demirölçek Köyü'ne ise 1 km uzaklıkta bulunur. Konumu itibariyle askeri olarak stratejik bir yerde kurulmuştur.[274] Roma dönemine ait olan bu kalenin dış surları 1200 m uzunluğunda ve 15 m yapılmıştır. Zerzevan Kalesi'nde sadece askerler değil sivil halkta yaşamıştır. Kalenin halka ait olan Güney tarafına 21 m yükseklikte gözetleme ve savunma kulesi yapılmıştır. Güney taraftaki bu alanda gözetleme kulesinden başka kilise, silah deposu ve kale sunağı gibi yapılar bulunmaktaymış. Yerleşim alanının Kuzey tarafında ise su sarnıçları yeraltı kilisesi ve Mithras Tapınağı yer almaktadır. Kale de yer üstü ve büyük bir yer altı şehri olmak üzere önemli bir yapılanma bulunmaktadır. Bir kale için en önemli olan su ihtiyacı Zerzevan Kalesi'nde ana kayaya açılmış 54 sarnıç tarafından karşılanmıştır.[275]

---

[271] Yıldız, *Eğil ve Kulp İlçelerinin Doğal ve Tarihi Güzellikleri*, s. 381.
[272] Zekai Erdal, İrfan Yıldız, Dursun Yıldız, "Çınar İlçesindeki Kültür Varlıkları", Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Çınar'da Tarih, Mimari ve Ekonomi,* MRK Matbaası, Ankara 2015, s. 26-43.
[273] Aytaç Coşkun, "Doğu Roma'dan Bugüne Zerzevan Kalesi", *Diyarbakır Kültür ve Medeniyet Dergisi*, Diyarbakır 2021, s. 90.
[274] *Zerzevan Kalesi: Roma'nın Sınır Garnizonu*, Aytaç Coşkun (Haz.), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 10-21.
[275] Coşkun, *Doğu Roma'dan Bugüne Zerzevan Kalesi*, s. 90.

Şekil 4.2. Zerzevan Kalesi Havadan Çekilmiş Fotoğrafi[276]

4.7.2. Mir Hıdır Kalesi

Mir Hıdır Kalesi, Çınar Livasına bağlı Hızırbey köyünde yüksek bir kayalıktaki tepe üzerine inşa edilmiştir. Günümüzde kalenin temel izleri mevcuttur ancak sur duvarlarından geriye bir şey kalmamıştır. Kale içerisinde birçok sarnıcın bulunduğu bilinmektedir.[277]

4.8. Ergani Livası

Diyarbekir şehrinin en büyük livası Ergani'dir. Bu livaya bağlı 86 köy vardır. Ergani livası Dicle Nehri'nin sağ kıyısına 10 km uzaklıkta olup Zülküf Dağı'nın Güney tarafına kurulmuştur. Livanın Doğu tarafında Diyarbekir şehri ve Dicle Livası bulunmaktadır. Batı tarafında Çirmük ve Çüngüş Livaları, Güney tarafında ise Şanlıurfa'nın Siverek Livası yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdiğinde livanın adı Osmaniye'dir. Ancak daha sonra Osmaniye şehri ile karıştırıldığı için adı Ergani olarak değiştirilmiştir. Ergani Livası, Osmanlı Devleti

[276] Aksu, a.g.m. , s. 135.
[277] Erdal, Yıldız, a.g.m. , s. 43.

döneminde sancak statüsünde iken 20 Nisan 1924 tarihli bir kanunla Diyarbekir'e bağlı bir ilçe yapılmıştır.[278]

4.8.1. Ergani Kalesi

Ergani Kalesi, Zülküfül Dağı'nın 1526 m yüksekliğindeki bir tepesi üzerinde kurulmuştur.[279] Kale hakkında seyahatnâmelerde verilen bilgilere bakacak olursak Arifî Paşa, Ergani Kalesiyle ilgili şunları yazmıştır: "Ergani kal'ası bir sahra-yı bâlâter üzerinde cihet-i garbiyye ve şimâliyyesinde sur ve burç var imişse de yıkılmışdır."[280] Yani kalenin Batı ve Kuzey taraflarında sur ve burç izleri olsa da herhangi bir kalıntı yoktur. O taraflarda burç ve sur olduğu bu izlerden anlaşılmaktadır. Başka bir seyyah olan Evliyâ Çelebi ise Ergani Kalesi hakkında şunları söylemektedir:

> *"Bu kaleye Birdinic Köprüsü ve Demirkapı dokuz-on saat yerdir. Bu kaleyi ilk defa Abbasîoğullan'ndan Sultan Evhadullahzâde Ergani Sultan yapmıştır. (—) İsimlendirilmesinin sebebi, Ergani'den bozma Argını derler. Nice melikler eline girmiştir. Sonunda 921 [1515] tarihinde Kürt Molla İdris'in yardımıyla Bıyıklı Mehmed Paşa'ya halkı itaat edip kalenin anahtarlarını teslim ettiler. Kalesinin zemini Şatt-ı Arap kenarında (—) (—) mahalde (—) şeklinde kesme taşla yapılmış süslü bir kaledir ve (—) adet kapısı vardır. (—) (—) (---) (---) (—) (—) (—) (—) Cebehanesi, topları ve neferatları beyinin tarafındandır. İç il olup sınır boyunda olmadığından bütün mühimmâtları Osmanoğlu tarafından değildir. Bu kalenin fırdolayı büyüklüğü (—) adımdır. Kale içinde toplam 2.000 güzel evler vardır. Bütün yüzeyleri temiz toprak ile sıvanmıştır. Bağ ve bahçeleri mamurdur ki Ergani üzümü ve şarabı gayet meşhurdur. Şat Nehri'nin bir başı bu kale eteğindeki Taht-ı Maşad Dağlarından çıkıp Kara Âmid altında geçer."*[281]

Ergani kalesi'nde 1530 yılında 57 sipâhiyân, 1 dizdâr, 1 kethudâ, 38 mustahfizân ve 42 azebân olmak üzere toplamda 139 askeri görevli bulunmaktadır.[282]

Evliyâ Çelebi'ye göre Ergani Kalesi Abbasioğulları zamanında Sultan Evhadullah Ergani tarafından yaptırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Diyarbekir'i ele geçirmesiyle

---

[278] Şefik İmamoğlu, Orhan Kavak, Meral Kaya, "Diyarbakır İli Ergani İlçesi ve Çevresinin Jeolojik Özellikleri", Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm,* Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014, s. 259.
[279] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi-II*, s. 439.
[280] Arifî Paşa, a.g.m. , s. 109.
[281] Evliyâ Çelebi, a.g.e. , s. 28.
[282] *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr Ve 'Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)-I,* s. 21.

kale halk tarafından Bıyıklı Mehmed Paşa'ya teslim edilmiştir. Evliyâ Çelebi kalenin altından Şat Nehri'nin geçtiğini ve kale içinde güzel evler olduğunu yazmaktadır. Bu evlerde büyük ihtimalle halkın oturduğunu anlamaktayız. Ergani Kalesi'nden günümüze çok az izler kalmıştır.[283] Basri Konyar Ergani Kalesini 25 Eylül 1932 tarihinde incelemiş ve kalenin geriye kalan izleri hakkında şunları yazmıştır: Kale Zülküfül dağının eteğine inşa edilmiştir. Kale'ye doğru çıkarken dar bir yokuştan çıktığını ve kalenin sadece bir burcunun ayakta kaldığını belirtmiştir. Bu burcun dibi ise tuğla ve harç ile harmanlanmıştır. Burcun üst yanı yontulmuş taşla örülmüştür.[284]

4.9. Hani Livası

Asıl adı Hini olan Hani Diyarbekir şehrinin bir livasıdır. Bu livanın Dicle Nehri'ne olan uzaklığı 18 km'dir. Hani Livası ile ilgili Cumhuriyet Dönemi İl Yıllıklarında bazı bilgiler bulunmuştur ve bu bilgiler şu şekildedir: 1967 Yıllığına göre Hani Livası Diyarbekir'e 94 km uzaklıktadır. Livanın yüz ölçümü 415 km karedir. 3.573 liva merkezinde 9.658'i köylerinde olmak üzere toplam nüfusu 13.231 kişidir. Liva'nın 4 mahallesi, 17 köyü ve bu köylere bağlı 12 mezrası bulanmaktadır. 1973 Yıllığına göre: Diyarbekir merkezine 80 km uzaklıkta kurulmuştur. 1995 yıllığına göre: Livanın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Hani Livası ile ilk bilgiler M.Ö.8. yüzyılda Asurlular ve Urartular arasında önemli çatışmalara sahne olduğu bilinmektedir.[285]

4.9.1. Hani Kalesi

Kale, liva merkezinde Burç Mahallesinde yer almaktadır. Hani Kalesi'nin inşa tarihi ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Kaleden günümüze ulaşan bir yapı bulunmamaktadır. Bölge halkı kalenin yanında bir kilisenin olduğunu söylemektedir ancak herhangi bir iz bulunmadığı için kesin bilgi verilmemektedir.[286]

[283] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi-II*, s. 439.
[284] Konyar, *Diyarbekir Yıllığı-III*, s. 343-344.
[285] Y. Kenan Haspolat, "Diyarbakır İlçelerinin Tarihi ve Doğal Güzellikleri", Y. Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz (Ed.), *Her Yönüyle Diyarbakır İlçeleri*, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, s. 392-394.
[286] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi-II*, s. 436.

4.9.2. Seyar Kalesi

Seyar Kalesi, livanın Kuzey tarafında bulunan Kaledibi Köyü'nde yüksek bir tepeye inşa edilmiştir. Ancak kim tarafından ne zaman inşa edildiğine dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Kale bazı yerleri yıkılmış olsa da yapı hâlâ ayaktadır. Seyar Kalesi'nin Güney tarafında bir mezarlık bulunmaktadır. Bu mezar taşlarının üzerinde de kılıç ve kalkan resimleri yer almaktadır.[287]

4.10. Lice Livası

Liva, Diyarbekir şehrinin Kuzeydoğu tarafında yer almaktadır. Lice Livasının Batı tarafında Diyarbekir'in diğer livası Hani, Doğu tarafında Kulp Livası, Güney tarafında Hazro Livası ve Kuzey kesiminde de Bingöl'ün Genç Livası bulunmaktadır.[288] Livanın şehir merkezine uzaklığı 80 km'dir.[289] Lice, Osmanlı Devleti'nin idâresinde Siverek Kazasına bağlı Karakeçi Müdürlüğü altında bir nahiye olarak yönetilmiştir.[290]

4.10.1. Atak Kalesi (Antak)

Atak Kalesi, Lice Livasının 15 km uzağındaki Kabak Kaya ve Kayacık Köyü'nde bulunmaktadır. Kalenin inşa tarihi ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Günümüzde sadece temelleri bulunan kalede herhangi bir resim veya kitabe yoktur.[291] Kanuni Sultan Süleyman Han döneminde Atak bölgesinin yönetimi Zırkan Beylerine verilmiştir. Ancak daha sonra ihanet eden Şahım Bey padişah fermanı ile ölüm cezasına çarptırıldığı için Atak'ın yönetimi Zırkan Beylerinin elinden alınmıştır. Kanuni Sultan Süleyman aradan 20 yıl geçtikten sonra yine Zırkan Beylerinden olan Ahmed Bey'in oğlu Yusuf Bey'e Atak yönetimini vermiştir. Atak yönetimini alan Yusuf Bey Atak Kalesinin surlarını padişah emriyle yıkmak zorunda kalmıştır.[292]

---

[287] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi-II*, s. 436.
[288] Orhan Kavak, "Diyarbakır Lice İlçesinin ve Çevresinin Yer Altı Zenginlik Kaynakları", Y. Kenan Haspolat, Orhan Kavak, Nizamettin Hamidi vd. (Ed.), *Diyarbakır'ın Yer Altı Kaynakları*, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, s. 7.
[289] Konyar, *Diyarbekir Yıllığı-III*, s. 356.
[290] *Salnâme-i Diyarbekir-I*, s. 74.
[291] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi-III*, s. 294.
[292] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi-II*, s. 609-610.

4.10.2. Zülkarneyn Kalesi (Çeper)

Zülkarneyn Kalesi, Lice Livasına bağlı Çeper Köyü yakınlarında bulunmaktadır. Köyün yakınındaki Doğu-Batı yönünde uzanan dağların ovalara açıldığı dar bir geçidin ortasına inşa edilmiştir.[293] Kalenin surlarının büyük bir bölümü güzümüze ulaşamamıştır.Kalenin sur temelleri ile surlara ait dört burç kalıntısı günümüze ulaşabilmiştir. Kale çevresindeki köy evlerinin yapımında, kalenin sur duvarlarının düşen ve sökülen taşları kullanıldığı için kalenin tahribatı daha hızlı bir şekilde olmuştur.[294] Evliyâ Çelebi Zülkarneyn Kalesi'nden şu şekilde bahsetmiştir: "Makdisi tarihine göre meşhur İskender-i Zülkarneyn buradaki hayat suyunu içince iyileşmiş ve boynuzları düşmüş. Bunun üzerine kalenin tamamlanması 315 gün sürmüştür. Burç ve kuleleri büyük taşlarla yapılmış olup beşgen şeklindedir."[295]

4.11. Kocaköy Livası

Eski adı Karaz olan Kocaköy Livası Diyarbekir şehrinin en yeni ve en küçük livasıdır. Livanın şehir merkezine uzaklığı 70 km'dir ve Diyarbekir şehrinin Kuzey tarafında yer almaktadır.[296]

4.11.1. Kafiran Kalesi

Kafiran Kalesi, Kocaköy Livasının Kokulupınar Mahallesinin Güney tarafına inşa edilmiştir. Bu kalenin Çaldıran Savaşı'ndan sonra Yavuz Sultan Selim Han tarafından kervanları korumak için yaptırıldığı tahmin edilmektedir.[297]

4.11.2. Şaklat Kalesi

Harç kullanılmadan yapıldığı bilinen kale Kocaköy Livasına bağlı Şaklat Köyünde yer almaktadır.[298]

---

[293] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler,* s. 87

[294]Emine Dağtekin, "Kırsal Turizmin Kapsamında Çeper Kalesi ve Çeper Han'ının Değerlendirilmesi", Y. Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz (Ed.), *Her Yönüyle Diyarbakır İlçeleri*, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, s. 180.

[295] Evliya Çelebi, a.g.e. , s. 56-57.

[296] Y. Kenan Haspolat, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Kocaköy İlçesi ve Turizm,* https://docplayer.biz.tr/, 2014, s. 3-4.

[297] Yahya Kamçı, "Kocaköy (Karaz) Tarihi ve Turistik Yerleri", Y. Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz (Ed.), *Her Yönüyle Diyarbakır İlçeleri*, Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013, s. 172.

[298] Haspolat, *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler* , s. 73.

4.12. Hazro Livası

Hazro Livası, Diyarbekir şehrinin Kuzeydoğusunda bulunan Uzuncaseki Dağı'nın eteklerine kurulmuştur. Livanın Doğu ve Güneydoğu kısmında Diyarbekir'in diğer livası olan Silvan, Batı kısmında Kocaköy, Kuzey kısmında Lice ve Güneybatısında da Diyarbekir şehir merkezi yer almaktadır.[299] Hazro, Osmanlı Devleti'nin idâresine girdikten sonra Silvan Kazasına bağlı bir müdürlük olmuştur.[300]

4.12.1. Tercil Kalesi

Hazro Livasına bağlı olan Tercil bölgesi Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti toprakları arasına girmiştir. Tercil, "Yurtluk-Ocaklık" sancak statüsüyle Diyarbekir şehrine bağlanmıştır.[301] Tercil Kalesi, Hazro livasının Batı tarafındaki kayalıklardaki iki tepeden en yüksek olanın üzerine inşa edilmiştir. Kale Akkoyunlulardan Safevilerin eline geçmiş ve en nihayetinde Yavuz Sultan Selim Han tarafından fethedilerek Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Tercil Kalesi hakkında detaylı bilgi vermiş olan Basri Konyar şunları yazmıştır: Tercil Kalesi, surlarının sadece temelleri kalmıştır. Kalenin altında bulunan çeşmeden su getirmek için açılan gizli yol halâ durmaktadır. Beylere ait olan saray yıkılmış ancak saraydan geriye çini parçaları kalmıştır. Kalenin kuzey tarafında büyük bir yer altı su deposu vardır. Kalenin batı tarafında ise kilise enkazı bulunmaktadır.[302]

4.12.2. Mehrani Kalesi

Mehrani Kalesi, Hazro Livasına bağlı Ülgen Köyünde bulunmaktadır. Bu kalenin Tercil Beylerine ait olduğu söylenmektedir. Kaleden geriye sadece taş yığınları kalmıştır.[303]

4.13. Mardin Livası

Mardin Livası, Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir sancaktır.[304] Mardin, Diyarbekir bölgesinde bulunmakta olup tarih sürecinde bir çok devletin eline geçmiştir. 1516

[299] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi-III,* s. 21
[300] *Salnâme-i Diyarbekir-I,* s. 74.
[301] Alpay Bizbirlik, "16. YY'da Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, cilt:16, sayı:16, 1996, s. 97.
[302] Konyar, *Diyarbekir Yıllığı-III,* s. 332.
[303] Işık, *Diyarbakır Ansiklopedisi-III,* s. 27.

yılının sonları 1517 yılının başlarında Osmanlı Devleti'nin eline geçen Mardin 1518 yılından sonra Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru 1840-1845 yılları arasında Musul'a bağlanmış olsa da 1845 yılında tekrar Diyarbekir'e bağlanarak sancak statüsünü geri kazanmıştır. 1869 yılından Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılına kadar sancak olarak kalmış ve sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ili olmuştur.[305]

4.13.1 Mardin Kalesi

Mardin Kalesi'nin konumu denizden 1200 m yükseklikte kayalık bir tepeye kurulmuştur. Mezopotamya ovasına hakim olan kalenin günümüze sadece tek bir burcu ulaşabilmiştir. Mardin Livasının etrafını saran surların XIX. yüzyıla kadar ayakta kaldığı bilinmekte olsa da bu surların kimler tarafından ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Mardin surlarının X. yüzyılda Hamdaniler tarafından inşa edildiği ve XIII. yüzyılda bu surların hendekle çevrili olduğu bilinir. Kalenin, Bâbü's-sûr, Bâb-ı Kıssîs, Bâbü'z-zeyt, Bâb-ı Şavat, Bâb-ı Cedîd ve Bâbü'l-hammâre adıyla latı adet kapısı bulunurdu. Günümüzde şehrin iki ucundaki kapılardan biri Diyarbakır Kapısı diğeri de Savur Kapısı'dır. Şehirdeki tepe de falez şeklindeki kayalıklar üzerine doğal bir kale oluşmuştur. Kalenin Güney tarafında bir tane giriş bulunmaktadır. Mardin Kalesi'nde düşman saldırısına karşı koyabilmek için hazırlanan siper, hendek gibi savunma yapılarının sayısının az olduğu bilinmektedir.[306] Mardin bölgesinin güvenliğinin çokta tehdit edilmediği ve bunun için güçlü bir savunmaya ihtiyaç duyulmadığı anlaşılmaktadır.

Kaledeki buluntulardan ve giriş kapısı üzerindeki kabartmalardan Artuklu dönemine ait olduğu söylenebilir. Kale içerisinde Artuklu dönemine ait bir külliye ile Akkoyunlulara ait iki katlı bir saray ve hamam bulunduğunun kanıtları vardır.[307]

---

[304] *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr Ve 'Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)-I,* s. 55.
[305] Mehmet Taştemir, "Mardin", *TDVİA,* cilt: 28, Ankara 2003, s. 45-47.
[306] Banu Bilgiçoğlu, "Mardin" *TDVİA,* cilt: 28, Ankara 2003, s. 48.
[307] Bilgiçoğlu, a.g.e. , s. 48.

4.14. Rahbe Livası

Rahbe, Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir sancaktır.[308] Bu liva, Fırat Nehri'nin kenarında yer almaktadır. Rahbe yarım daire şeklinde yapılmış olup güçlü bir hisarla korunmaktaydı.[309]

4.14.1. Rahbe Kalesi

Rahbe Kalesi toprak bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kale içi ve kale şeklinde inşa edilen Rahbe Kalesi koruması yüksek bir kaleydi. Kaleden günümüze ulaşan kalıntılar bu kalenin doğudan gelebilecek tehlikelere karşı savunma amacıyla inşa edildiğini göstermektedir. Kale hisarları Hamdaniler döneminde Nasrüddevle'nin oğlu Ebu Tağlib tarafından 970-971 yılında onarılmıştır. XIII. yüzyılda artan Moğol saldırılarına karşı birkaç defa onarım ve tamirat geçiren kale sebebiyle şehir halkı yeni bir kaleye geçmiştir. Yeni kale ve çevresinde oluşan şehir Suriye bölgesinin doğu hududunu oluşturmaktaydı. Rahbe Kalesi oldukça sağlam ve korunaklı olduğu için hapishane olarakta kullanılmıştır.[310]

Rahbe şehrini gören seyyah Tavernier, seyahatnâmesinde Rahbe Kalesi'nden şu şekilde bahsetmektedir:

> *"Maşed-raba bir tepe üstünde yer alan bir çeşit hisar; tepenin eteğinde, çöllerde az rastlanacak biçimde bir su örtüsü oluşturan bir çeşme bulunuyor. Yüksek surlu, kare biçimli birkaç kuleli hisarın içinde hayvancılıkla uğraşan insanların oturduğu köhne kulübeler var. Hisarın içinde çok sayıda hayvan gördüm: İnekten çok kısrak ve at vardı."*[311]

Tevernier Rahbe livasında şehri koruyan hem bir kaleden bahsediyor. Hem de burada bulunan halkın hisar içerisinde at yetiştirdiğinden bahsetmektedir.

---

[308] *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr Ve 'Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)-I,* s. 47.
[309] E. Honigmann, "Rahbe" *İA*, cilt: 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s. 603-604.
[310] Ahmet Kütük, "Orta Çağ'da Bir Kale Şehir: Rahbe ve Tarihi", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı: VII/2, 2021, s. 16-17
[311] Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnâmesi,* Teoman Tunçdoğan (Çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 301.

4.15. Ruha Livası

Ruha, Fırat'ın orta bölümünde bulunmaktadır. Güneydoğu Anadolu bölgesinin batı yarısında yer almaktadır. Bu livanın sınırlarını ise Batı tarafında Birecik, Kuzeyinde Fırat Nehri ile Samsad Sancağı ve diğer tarafında da Siverek Sancağı, Güney tarafında Rakka Sancağı, Doğu tarafında da Mardin Sancağına bağlı Berriyecik kazası oluşturmaktaydı.[312]

Osmanlı Devleti ile Safeviler arasındaki mücadele de 1517 yılının Mayıs ayında Safevi ordusunun komutanı Kara Han öldürülmüştür. Böylece Mardin'in Koçhisar bölgesinde yaşanan savaştan sonra Mardin, Ergani, Siirt ve Ruha gibi önemli şehir ve kaleler Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmiştir.[313] Böylece Ruha, Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olmuştur.[314]

4.15.1. Ruha Kalesi

Ruha Kalesi'nin ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Kalenin geçmişten günümüze ulaşan tek yapısı halk arasında mancınık denilen çift sütundur. Ruha Kalesi'nin bugünkü şekline bakıldığında kalenin dörtgen şeklinde olduğu ve taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Kale içerisinde cephaneliğin, ambarın, sarnıçların, ve kale görevlilerinin ikamet ettiği yapılarla beraber bir tane de caminin bulunduğu bilinmektedir. Ruha Kalesi'nin dört yönü de derin kazılmış hendeklerle çevrilmiştir. Kalenin Batı tarafındaki kapısı dış kaleye açılmakta olup bu dış kalenin de Harran, Mâ (Su), Berriyecik ve Emîr (Bey) adlarında dört kapısı bulunmaktadır. Dış kale ile iç kale arasında şehrin evleri, mahalleleri ve konakları bulunurdu. XVI. yüzyılın başlarında Ruha Kalesi'nde bir dizdar, bir kethüda ve yirmi dört azeban ile otuz bir mustahfızan bulunmaktaydı. 1525 yılındaki kayıtlara göre üç topçu, bir yeniçeri, ve üç serbölük olmak üzere yirmi dört mustahfız görev yapmaktaydı. Bu topçuların geliri 2000-2200 akça, serbölüklerin geliri 1500 akça ve diğer erlerin geliri ise 1400 akçadır.[315]

---

[312] Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 25-26.
[313] Göyünç, *Diyarbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdârî Taksimatı,* s. 25-26.
[314] *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr Ve 'Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)-I*, s. 46.
[315] Turan, a.g.m. , s. 175-176.

4.16. Harput Livası

Harput, Murad Nehri Vadisinin aşağısına açılan Ulu Ova'nın Kuzey tarafında bulunan Elâziz kasabasının 5 km Kuzeyinde ovaya hâkim bir yamaç üzerinde bulunmaktadır.[316] Harput, Osmanlı Devleti'nin 1516 yılında eline geçerek Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı Harpurt Livası olmuştur.[317]

4.16.1. Harput Kalesi

Harput Kalesi, şehrin Güneydoğu yönünde üç tarafı derin uçurumlarla ayrılmış ve aynı seviyede olan üç kaya kütlesinin üzerine inşa edilmiştir. Kale daire şeklinde olup ön burcu silindir şeklinde ve diğer yan burçları ise köşeli biçimde yapılmıştır. Osmanlı Devleti döneminde kale birkaç defa onarım görmüştür. XVI. yüzyılda Harput Kalesi'nde bir dizdar, kırk iki azeb ve kırk iki muhafız görev yapmaktaydı. Günümüzde kale çoğunlukla harap vaziyettedir.[318] 1637 yılında Harput Kalesi Kethüdasının Hasan adında biri olduğu ve sonradan yerine oğlu Alican'ın geçtiği bilinmektedir. Kayıtlarda Hasan bin Alican olarak yazılmaktadır.[319]

4.17. Si'ird Livası

Osmanlı-Safevi mücadelesinden sonra Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlanan Si'ird önce bir kaza merkeziydi. Daha sonra sancak statüsüne yükseltilirek Osmanlı idari yapısı içerisinde bir sancak olarak yönetilmeye başladı.[320] Si'ird coğrafi olarak Güneydoğu bölgesinde bulunan Dicle havzası üzerinde, Diyarbekir'e 221 km uzaklıkta bulunan bir şehirdir. Yamaçları dik tepelerle kuşatılmış olup, Güney ve Doğu tarafları yukarıdan düzdür. Deniz seviyesinden 900 m yükseklikte, Güneybatıya doğru eğimli bir zemin üzerinde yer almaktadır.[321]

---

[316] Besim Darkot, "Harput", *İA,* cilt: 5, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 296.
[317] *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr Ve 'Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)-I,* s. 45.
[318] Mehmet Ali Ünal, "Harput", *TDVİA*, cilt: 16, İstanbul 1997, s. 234.
[319] Özcan Tatar, "384 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin H. 1046-1047 (M.1636-1637) Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 27 sayı: 1, Elazığ 2017, s. 240.
[320] Metin Tuncel, "Siirt", *TDVİA*, cilt: 37, İstanbul 2009, s. 174.
[321] Besim Darkot, "Siird", *İA*, cilt: 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s. 619.

4.17.1. Si‘ird Kalesi

1526 yılında Siirt Kalesi’nde kırk altı muhafız bulunmaktaydı.[322]

4.18. Kiğı Livası

Kiğı Livası, tarihte beylikler döneminde sırasıyla Karakoyunlular ve Akkoyunlular’ın ellerine geçmiştir. Daha sonra Safeviler’in Osmanlı Devleti’ne yenilmesiyle Osmanlı hakimiyetine girmiştir. XVI. yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı bir kaza olan Kiğı ilerleyen tarihlerde sancak olmuştur. Kiğı’nın arazi yapısı dağlık ve engebelidir.[323]

4.18.1. Kiğı Kalesi

Kiğı Kalesi’nin ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmese de Bizans Döneminde inşa edildiği tahmin edilmektedir. Kale oldukça yüksek ve sarp bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Kalenin mescit duvarı olduğu düşünlen bir taş duvarı bulunmakta olup diğer tüm bölümleri yıkıldığı için günümüze ulaşamamıştır.[324]

[322] Tuncel, *Siirt*, s. 174.
[323] “Bingöl”, Yurt Ansiklopedisi, cilt: 2, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 1334-1352.
[324] Bingöl, s. 1369.

SONUÇ

Diyarbekir şehri tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırında ki önemli şehirlerinden birisidir. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti tahtında bulunan Yavuz Sultan Selim Han, kendinden önceki Osmanlı padişahlarından farklı olarak seferlerini Doğu ve Güneydoğu Anadolu taraflarına düzenlemiştir. Yavuz Sultan Selim Han, 1514 yılında İran sınırları içerisinde hüküm süren Safevi Devleti üzerine sefer düzenlemiştir.Yavuz Sultan Selim Han'ın düzenlediği bu sefer Doğu sınırında baş gösteren Safevi tehlikesine karşı alınan bir önlem olsa gerek. Çaldıran Ovası'nda karşı karşıya gelen iki devlet arasında gerçekleşen muharebe sonucunda Şah İsmail önderliğindeki Safeviler Osmanlı Devleti tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Osmanlı Devleti'nin savaştan zaferle ayrıldığını duyan Diyarbekir halkı, şehirde bulunan Safevi yanlılarını kendi çabalarıyla şehirden atmışlardır. Bölgenin ileri gelenleri İdris-i Bitlisi'ye başvurarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmak istediklerini bildirmişlerdir. Bunu üzerine İdris-i Bitlisi, Osmanlı Devleti tahtında bulunan Yavuz Sultan Selim Han'a durumu bildirerek Diyarbekir halkına yardım talebinde bulunmuştur. Bu haber üzerine Doğu ve Güneydoğu taraflarına hakim olmak isteyen Osmanlı Devleti, Diyarbekir'i Osmanlı topraklarına katmıştır. Diyarbekir'in, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesinden sonra Doğu ve Güneydoğu taraflarında yapılacak seferlerin yönetim merkezi haline geldiği anlaşılmaktadır.

Kaleler genel olarak stratejik öneme sahip yerlere kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kullandığı kaleler genelde kendisinden önce var olan kalelerdir. Osmanlı Devleti bir şehri fethettikten sonra şehrin kalelerinde onarım yaparak güçlendirme çalışmaları yapmışlardır. Eski çağlardan bu yana kaleler inşa edilirken her zaman şehrin en önemli konumlarına yapılması uygun görülmüştür. Çünkü kalelerin inşa edilirken az sayıda askerle savunulması ve kalenin ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli durumlarda dışarı çıkıp bu ihtiyaçların tedarik edilmesi ön planda tutularak inşa edilmiştir. Kale tamir faaliyetleri ile beraber kaleler hem tamir edilmiş hem güvenlik açısından sağlamlaştırılmıştır. Kalede bulunan görevliler bulundukları kalenin ihtiyaçlarına göre belirlenmişlerdir.

Diyarbekir'in fethinden sonra Diyarbekir Kalesine merkezden çok sayıda teçhizat desteği gönderilerek Doğu'dan gelecek tehlikelere karşı önlem alınmıştır. Diyarbekir Kalesi cephanesinde bulunan teçhizatlar Osmanlı Devleti'nin Doğu seferlerinde Musul, Van vb. şehirlere gönderilmesi Diyarbekir Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin uç bölgesinde önemli bir cephane merkezi olduğunun göstergesidir. Hudut kaleleri cephane bakımından olduğu gibi her türlü tehlikeye karşı asker sayısından kalabalık olması gereken yerlerdir. Bundan dolayı Doğu ve Güneydoğu'nun önemli kalelerinden olan Diyarbekir Kalesi'de askeri sınıflar ve asker sayılarından dolayı üst düzeyde tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Cephanelik ve askeri yapılanmanın yanı sıra yönetim merkezi olan Diyarbekir İç Kalesi şehirde bulunan yöneticilerin ikametgah ettiği mekan olarak, hapishane vb. açılarda kullanıldığıda açıklanmıştır.

Diyarbekir şehrinin genel olarak bütün livalarında kaleler bulunmaktadır. Bu kalelerin inşa tarihleri birbirinden farklıdır. XVI ve XVIII. yüzyılar arasında Diyarbekir livalarında bulunan kalelerin çoğu hakkında bilgi yoktur. Osmanlı Devleti tarafından kullanılmış olan ve bilgisine ulaştığımız kaleler tezimiz içerisinde açıklanmıştır. Bu kalelerin içinde bazıları günümüze ulaşmış olsada bazıları taş yığını haline gelmekten kurtulamamıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

12 Numaralı Mühimme Defteri: 978-979/1570-1572, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 33, Ankara 1996.

3 Numaralı Mühimme Defteri: 966-968/1558-1560, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 12, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri: 973/1565-1566, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 21, Ankara 1994.

7 Numaralı Mühimme Defteri: 975-976/1567-1569, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 37, Ankara 1997.

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr Ve 'Arab Ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri: 937/1530-I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu:39, Ankara 1998.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2016.

BOA, A.DVN.MHM, 123-41, 1878-1879 (H. 1296 tarihli).

BOA, AE.SAMD.III, 49-4937, 11 Ocak 1729 (H. 10.06.1141 tarihli).

BOA, AE.SSÜL.II, 31-3017, 25 Ekim 1688 (H. 29.12.1099 tarihli).

BOA, C.AS, 1004-43942, 1743-1744 (H. 1156 tarihli).

BOA, C.AS, 239-10068, 1740-1741 (H. 1153 tarihli).

BOA, C.AS, 342-14172, 1777-1778 (H. 1191 tarihli).

BOA, C.AS, 421-17480, 1741-1742 (H. 1154 tarihli).

BOA, C.AS, 549-2307, 1813 (H. 1228 tarihli).

BOA, C.ML, 681-27989, 1760-1761 (H. 1174 tarihli).

BOA, C.ZB, 17-816, 1790-1791 (H. 1205 tarihli).

BOA, D.BŞM.CBH.d, 18424, 1756-1757 (H. 1170 tarihli).

BOA, İE.AS, 29-2612, 1690-1691 (H. 1102 tarihli).

BOA, İE.AS, 73-6578, 1721-1722 (H. 1134 tarihli).

BOA, KK.d, 266.

BOA, TT.64, 1518-1519 (H. 924 tarihli).

2. Kaynak Eserler

Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), *Divan-ı Hümâyûn Sicilleri: Diyarbekir Ahkâm Defterleri-I,* Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2016.

Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi-II,* Dicle Üniversitesi İlahiyat Yayınları, Diyarbakır 2013.

Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi-III,* Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2014.

Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi-IX,* Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2017.

Ahmet Zeki İzgöer (Ed.), *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri: Âmid Mahkemesi-VII,* Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 2015.

Ali Emirî Efendi, *Osmanlı Doğu Vilâyetleri:Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi,* Abdülkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğulu (Haz.), Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2008.

Arifî Paşa, Arifî Paşa'nın Seyahatnâmesi ve Diyarbekir Seyahatı, Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik (Haz.), *Türk Tarih Belgeleri Dergisi,* cilt:XVIII, sayı:22, Ankara 1998, ss.91-109.

Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme.* Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiye Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad- Basra- Bitlis- Diyarbakır Isfahan- Malatya- Mardin- Musul Tebriz- Van-IV.* Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, *Kitâbü't Târih-i Künhül'l Ahbâr-I*. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, vd. (Haz.), Erciyes Üniversitesi Yayınları No:106, Kayseri 1997.

Hoca Saadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih-IV*. İsmet Parmaksızoğlu (S.Nşr.), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.

İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası,* (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.

İbnu'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi: Artuklular Kısmı.* (Çev: Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt-I.* Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş (Haz.), Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları:4, Ankara 2008.

İdris-i Bitlisî, *İdrîs-i Bidlîsî Selim Şah-nâme.* Hicabi Kırlangıç (Haz.), Hece Yayınları, Ankara 2016.

Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri-V, Ahmet Akgündüz (Haz.), Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihânnümâ,* Boyut Yayınları, İstanbul 2008.

Matrakçı Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân: Osmanlı Tarihi 699-968/1299-1561).* Erhan Afyoncu (Ed.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları:118, İstanbul 2019.

Mehmed Hemdemî Solakzâde, *Solakzâde Tarihi.* Halil Atlı (Haz.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016.

Mehmet Karataş (Ed.),*Çermik Şer'iyye Sicilleri,* Gece Akademi, Ankara 2019.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi-II,* (Çev: İsmail Erünsal), Kervan Kitapçılık, İstanbul 197?.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername,* (Çev: Abdülvehhab Tarzi), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.

Salnâme-i Diyarbekir-I, Ahmet Zeki İzgöer (Haz.), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1990.

Şükrî-i Bitlîsî, *Selim-Nâme.* Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül (Haz.), Isis Yayımcılık, İstanbul 1996.

Tavernier, J.B, *Tavernier Seyahatnâmesi*, (Çev: Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)/I, Ziya Yılmazer (Haz.), TTK Yayınları, Ankara 2003.

3. Araştırma Eserler

3.1. Kitaplar

AKBULUT İ. *Diyarbakır,* Tükelmat A.Ş, İzmir 1996.

ALTUĞ U. Halil İnalcık Armağanı-III, Ahmet Özcan (Ed.), *15. Yüzyılda Balkanlar'da*

Osmanlı Kaleleri ve Geçirdikleri Yapısal Değişimler, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017.

AYDÜZ S. *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi,* TTK Yayınları, Ankara 2006.

AYKAL F. D. *Diyarbakır Kiliseleri,* Y. Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz (Ed.),

Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır (s.328-351), Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013.

BERCHEM V. M. *Amida : Materiaux pour l'épigraphie et l'histoire musulmanes du Diyar-bekr*, Heidelberg; Carl Winters Universitätsbuchhandlung: Ernest Leroux, Paris 1910.

BEYSANOĞLU Ş. *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi-II,* Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Ankara 1990.

BEYSANOĞLU Ş. *Bütün Cepheleriyle Diyarbekir,* Şehir Matbaası, İstanbul 1961.

BEYSANOĞLU Ş. *Diyarbakırım-I,* Doruk Matbaası, Ankara 1982.

BEYSANOĞLU Ş. *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri,* Şehir Matbaası, İstanbul 1963.

BORAN A. *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri,* TTK Yayınları, Ankara 2001.

BORAN A. *Diyarbakır Kalesi*, İrfan Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi* (s. 77-121), Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011.

CEZAR M. *Mufassal Osmanlı Tarihi-II,* TTK Yayınları, Ankara 2011.

DAĞTEKİN E. *Kırsal Turizmin Kapsamında Çeper Kalesi ve Çeper Han'ının Değerlendirilmesi*, Y. Kenan Haspolat, Aysel Yalmaç Yılmaz (Ed.), *Her Yönüyle Diyarbakır İlçeleri* (s. 178-188), Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013.

DANİŞMEND İ. H. *İzahlı Osmanlı Kronolojisi-II,* Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

DORU A. *Dicle İlçesi Tarihi*, Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Dicle İlçesi ve Turizm* (s. 4-23), Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013.

EMECEN F. M. *Yavuz Sultan Selim,* Kapı Yayınları, İstanbul 2016.

ERDAL Z., YILDIZ İ., YILDIZ D. *Çınar'da Tarih, Mimari ve Ekonomi*, Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Çınar İlçesindeki Kültür Varlıkları* (s. 26-91), MKR Matbaası, Ankara 2015.

ERTAŞ M. Y. *Osmanlı Devleti'nde Sefer Organizasyonu*, Güler Eren (Ed.), *Osmanlılar-VI* (s. 590-597), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

GÖYÜNÇ N. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

GÜLDOĞAN V. *Diyarbakır Tarihi,* Kripto Kitaplar, Ankara 2011.

GÜNKUT B. *Diyarbekir Tarihi,* Diyarbekir Basımevi, Diyarbekir 1936.

HAMMER J. V. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-I,* (Çev: A. Basad Kocaoğlu), İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

HASPOLAT Y. K. *Diyarbakır İlçelerinin Tarihi ve Doğal Güzellikleri*, Y. Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz (Ed.), *Her Yönüyle Diyarbakır İlçeleri Uzman Matbaacılık* (s. 222-468), İstanbul 2013.

İLHAN M. M. *Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

İMAMOĞLU Ş. *Diyarbakır İli Ergani İlçesi ve Çevresinin Jeolojik Özellikleri*, KAVAK Orhan, KAYA Meral, Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Tüm Yönleriyle Ergani İlçesi ve Turizm* (s. 258-330), Amaç Matbaacılık, İstanbul 2014.

İNALCIK H. *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

İNALCIK H. *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

İŞBİLİR Ö. *Erzurum, Diyarbakır ve Van Kaleleri Mühimmâtına Dair,* Hayrunnisa Alan, Abdulvahap Kara vd. (Ed.), *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan* (s. 419-443), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

KAMÇI Y. *Kocaköy (Karaz) Tarihi ve Turistik Yerleri*, Y, Kenan Haspolat, Aysel Yalmaç Yılmaz (Ed.), *Her Yönüyle Diyarbakır İlçeleri* (s. 170-177), Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013.

KARAN C. *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal (Ed.), *Diyarbekır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar* (s.825-835), Diyarbakır 2004.

KAVAK O. *Diyarbakır Lice İlçesinin ve Çevresinin Yer Altı Zenginlik Kaynakları*, Y. Kenan Haspolat, Orhan Kavak, Nizamettin Hamidi vd. (Ed.), *Diyarbakır'ın Yer Altı Kaynakları* (s. 7-16), Uzman Matbaacılık, İstanbul 2013.

KONYAR B. *Diyarbekir Yıllığı-III*, Ulus Basımevi, Ankara 1936.

KORKUSUZ M. Ş. *Yazma Eserlerde Diyarbekir Kenti,* Toprak Kitap, İstanbul 2014.

Nuran Koltuk (Ed.), *Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan*, TDBB Yayınları, İstanbul 2015.

PARLA C. "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler" Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal (Ed.), *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri* (s. 247-283), Diyarbakır 2004.

SATICI N. *Silvan'daki Tarihi Eserler*, Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Diyarbakır'da Çevre ve Doğa* (s. 354-372), 2011.

SAVCI S. *Silvan Tarihi: Mafarkın Âbide ve Kitabeleri,* Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1956.

SEVGEN N. *Anadolu Kaleleri.* Doğuş Limited Şirketi Matbaası, Ankara 1960.

SÖZEN M. *Diyarbakır'da Türk Mimarisi,* Gün Matbaası, İstanbul 1971.

SÖZER A. N. *Beşeri ve İkktisadi Coğrafya Açısından Bir Bölge Araştırması: Diyarbakır Havzası,* İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1969.

TUNCER O. C. *Diyarbakır Camileri Mukarnas, Geometri, Orantı*, Diyarbakır: Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır 1996.

UZUNÇARŞILI İ. H. *Osmanlı Tarihi-II,* TTK Yayınları, Ankara 1983.

UZUNÇARŞILI İ. H. *Osmanlı Tarihi-III,* TTK Yayınları, Ankara 1995.

ÜNAL M. A. *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri,* Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal (Ed.), *Diyarbekir'de Osmanlı Hakimiyeti'nin ve Diyarbekir Beylerbeyliğinin Kurulması* (s. 567-574), Diyarbakır 2004.

YILDIZ İ. "Diyarbakır'ın Dicle İlçesi'nde Yeni Tespit Edilen Kültür Varlıkları", Zeliha Demirel, Gökalp-Nilgün Çöl vd. (Ed.), *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 19-21 Ekim 2011 Eskişehir* (s. 881-890.), Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 2012.

YILDIZ İ. *Eğil ve Kulp İlçelerinin Doğal ve Tarihi Güzellikleri,* Y. Kenan Haspolat (Ed.), *Diyarbakır'da Çevre ve Doğa* (s. 374-385), 2011.

YILDIZ İ., ÖZTÜRK Ş. *Diyarbakır Surları,* Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2016.

YILMAZÇELİK İ. *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri),* Mikyas Basım Yayın Matbaacılık, İstanbul 2019.

Zerzevan Kalesi: Roma'nın Sınır Garnizonu, Aytaç Coşkun (Haz.), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.

ZINKEISEN J.W. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-II,* (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

3.2. Makale ve Tezler

AKSU R. *Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

AKTAŞ Z. *Osmanlı'nın İran Seferleri Esnasında Diyarbakır (1723-1745),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2021.

ALANOĞLU M. *Osmanlı İdârî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

ALKAN A. *Silvan İlçesinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.

BAŞ G. *Diyarbakırda'ki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2006.

BATMAZ E. Ş. "Osmanlı Devletinde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sayı: 7, ss. 1-10.

BİZBİRLİK A. "16. YY'da Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* cilt: 16, sayı: 16, 1996, ss. 85-120.

BORAN A., AYKAÇ R. "Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi", S*elçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:42, Konya 2019, ss. 273-282.

BOSTANCI H. M. *19 Numaralı Mühimme Defteri: Tahlil ve Metin*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.

CEVGER G. *18. Yüzyılda Amid Diyarbekir Kazası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016.

COŞKUN A. "Doğu Roma'dan Bugüne Zerzevan Kalesi", *Diyarbakır Kültür ve Medeniyet Dergisi:* ss. 89-97.

ÇAĞLAR Z. *Unesco Dünya Miras Listelerinin Turizme Etkisi: Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Örneği*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman 2018.

ÇEVİK A. *XI-XIII Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.

DEMLİKOĞLU U. “Osmanlı Devleti’nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 24, sayı: 2, 2014, ss. 277-294.

DURMA F. *Zerzevan Kalesi Ok Uçları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversites Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2019.

ERPOLAT M. S. “Osmanlı Devleti Döneminde Eğil Sancağı (XVI.-XVII. Yüzyıllar)”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* sayı: 25, 2020, ss. 121-143.

GÖYÜNÇ N. “Diyarbekir Beylerbeyliği’nin İlk İdârî Taksimatı”, *Tarih Dergisi*, sayı: 23, 1969, ss. 23-34.

GÖYÜNÇ N. “Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, cilt: 2, sayı: 7, 1968, ss. 76-80.

GÜMÜŞ E. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.

GÜNDÜZ A. *Osmanlı İdaresinde Musul: 1523-1639*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Elazığ 1998.

IŞIK R. *Osmanlı-İran Seferlerinin Lojistik Hazırlıkları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sivas 2011.

İLHAN M. M. “1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağında Tımar Dağılımı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. M. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı: 1982, ss. 85-100.

İLHAN M. M. “Osmanlı Su Yolları: Diyarbakır Su Yollarının ve Çeşmelerinin Mahalle ve Sokaklara Dağılımı” *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi,* cilt: 5, sayı: 10-11, 2017, ss. 69-116.

İŞ A. *Geçmişten Günümüze Diyarbakır İçkale ve Yapıları,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2019.

KÖSE T. *Diyarbakır Kalesi ve Surları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997.

KÜÇÜKTAĞ S. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Bazı Kaleler ve Diğer Kaynaklarla Mukayeseli İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Elazığ 2013.

KÜTÜK A. "Orta Çağ'da Bir Kale Şehir: Rahbe ve Tarihi", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sayı: VII/2, 2021, ss. 1-28.

NABİKOĞLU A. DALKILIÇ N. "Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Genel Bir Bakış", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, sayı: 15, 2015, ss. 23-35.

OK Tuğba, *23 Numaralı ve 1573-1574 Tarihli Mühimme Defteri/s.221-281*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018.

TAN M. A. *99 Numaralı Mühimme Defteri Transkiripsiyonu ve Değerlendirmesi (91-180),* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi-Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis 2015.

TATAR Ö. "384 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin H. 1046-1047 (M.1636-1637) Tanıtımı ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 27, sayı: 1, 2017, ss. 3-52.

TURAN A. *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.

YÜCEL Ç. "Savunma ve Saldırı Sistemi Olarak Kulelerin Tarihsel Gelişimi" , *The Journal of Academic Social Science Studies,* sayı: 70, 2018, ss. 417-434.

Ansiklopedi ve Sözlük Maddeleri

"Bingöl", *Yurt Ansiklopedisi-II,* Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 1316-1377.

BİLGİCİOĞLU B. "Mardin", *TDVİA,* cilt: 28, Ankara 2003, s. 48-51.

DARKOT B. “Diyarbekir”, *İA*, cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, s. 601-605.

DARKOT B. “Harput”, *İA*, cilt: 5, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 296-299.

DARKOT B. “Siird”, *İA*, cilt: 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s. 619-621.

DEVELLİOĞLU F. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2015.

EMECEN F. “Irakeyn Seferi”, *TDVİA*, cilt: 19, İstanbul 1999, s. 116-117.

EMECEN F. “Mustafa I”, *TDVİA*, cilt: 31, Ankara 2020, s. 272-275.

EMECEN F.“Selim I”, *TDVİA* cilt: 36, İstanbul 2009, s. 407-414.

EYİCE S. “Kale”, *TDVİA* cilt: 24, İstanbul 2001, s. 234-242.

GÖYÜNÇ N. “Diyarbakır”, *TDVİA*, cilt: 9, İstanbul 1994, s. 464-469.

IŞIK İ. (Ed.), “Eğil İlçesi”, *Diyarbakır Ansiklopedisi*, cilt:2, Elvan Yayınları, Ankara 2013, s.191-248.

IŞIK İ. (Ed.), “İlçeler”, *Diyarbakır Ansiklopedisi,* cilt: 3, Elvan Yayınları, Ankara 2013, s. 80-84.

İLGÜREL M. “Ahmed I”, *TDVİA*, cilt: 2, İstanbul 1989, s. 30-33.

İLGÜREL M. “İstimâlet” , *TDVİA*, cilt: 23, İstanbul 2001, s. 362-363.

İNALCIK H. “Eyalet”, *TDVİA*, cilt: 11, İstanbul 1995, s. 548-550.

İPŞİRLİ M. “Beylerbeyi”, *TDVİA*, cilt: 6, İstanbul 1992, s. 69-74.

ÖZEL A. “Ahkâm”, *TDVİA*, cilt: 1, İstanbul 1988, s. 550-551.

SAVRAN A. “Meyyâfârikîn”, *TDVİA*, cilt: 29, Ankara 2004, s. 511-512.

TAŞTEMİR M. “Mardin”, *TDVİA*, cilt: 28, Ankara 2003, s. 43-48.

TUNCEL M. “Bingöl”, *TDVİA*, cilt: 6, İstanbul 1992, s. 183-184.

TUNCEL M. “Bitlis”, *TDVİA*, cilt: 6, İstanbul 1992, s. 225-228.

TUNCEL M. “Dicle”, *TDVİA*, cilt: 9, İstanbul 1994, s. 281-282.

TUNCEL M. “Diyarbakır”, *TDVİA*, cilt: 9, İstanbul 1994, s. 469-472.

TUNCEL M. “Siirt”, *TDVİA*, cilt: 37, İstanbul 2009, s. 173-175.

ÜNAL M. A. “Harput”, *TDVİA*, cilt: 16, İstanbul 1997, s. 233-235.

YİNANÇ H. M. “Diyarbekir Şehir ve Bölgesindeki Vuku’âtın Tarihi”, *İA*, cilt: 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, s. 605-626.

4. İnternet Yayınları (E-kitap)

HASPOLAT Y. K. *Diyarbakır İlçelerinde Kaleler*, http://acikerisim.dicle.edu.tr/ adresinden erişildi, 2014.

HASPOLAT Y. Kenan, *Diyarbakır Surları*, http://acikerisim.dicle.edu.tr/ adresinden erişildi, 2014.

HASPOLAT Y. K. *Tüm Yönleriyle Çüngüş İlçesi ve Turizm*, https://docplayer.biz.tr/ adresinden erişildi, 2014.

HASPOLAT Y. K. *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Kocaköy İlçesi ve Turizm*, https://docplayer.biz.tr/ adresinden erişildi, 2014.

HASPOLAT Y. K. *Tüm Yönleriyle Diyarbakır Kulp İlçesi ve Turizm*, https://docplayer.biz.tr/ adresinden erişildi, 2014.

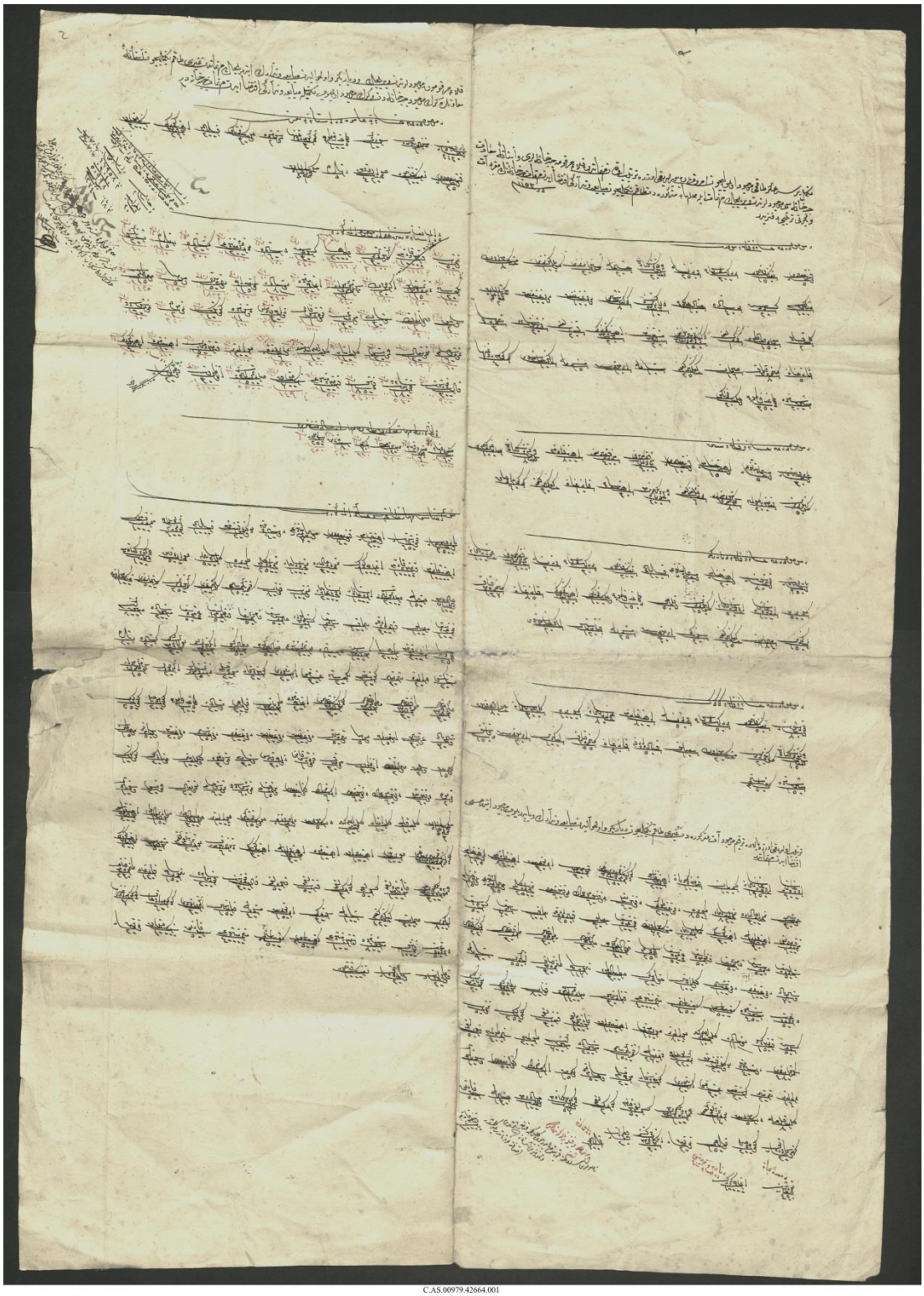
EKLER

EK-1: Diyarbakır Kalesi Cephanesinden Musul Kalesi'ne Gönderilecek Top Arabası Mühimmatı Listesi (1743) (BOA, C.AS, 831-35442, 1156 tarihli.)

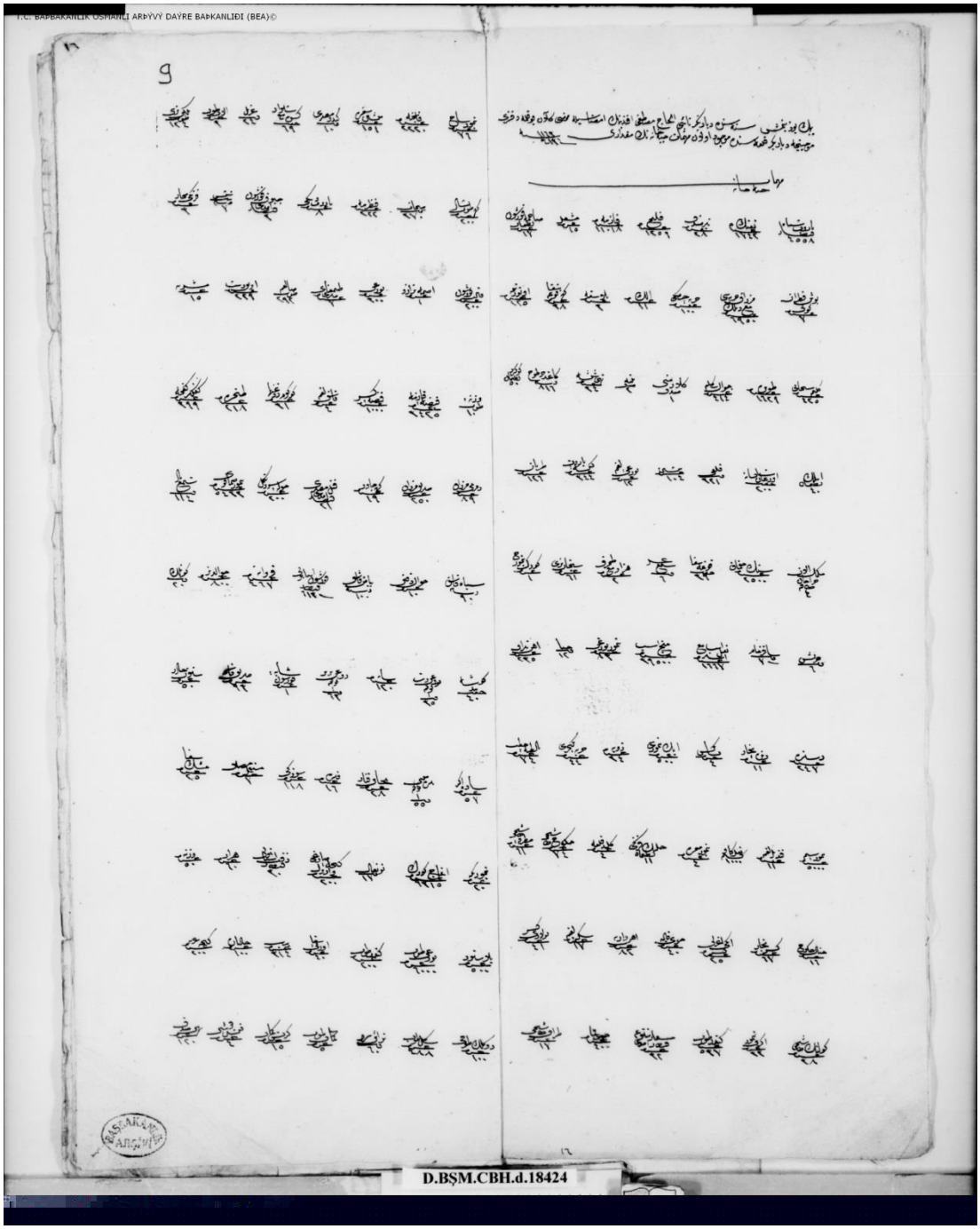
C.AS.00831.35442.001

EK-2: Diyarbakır Kalesi'nde Oluşturulması Planlanan Serasker Takımı Listesi (BOA, C.AS, 979-42664, 1153 tarihli.)

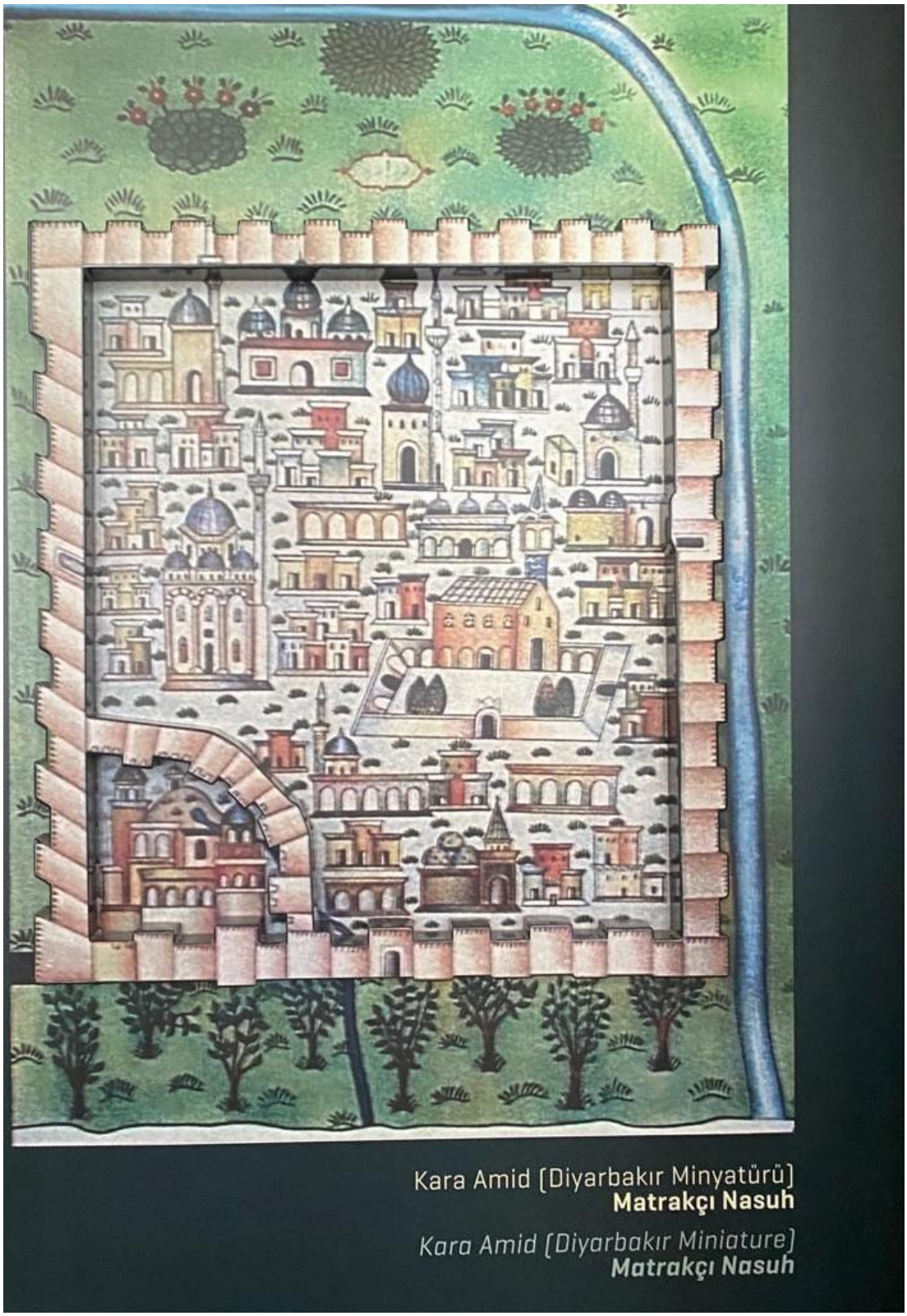

C.AS.00979.42664.001

EK-3: Diyarbakır Kalesi'nde bulunan mühimmat listesi (BOA, D.BŞM.CBH.d, 18424, 1170 tarihli.)

EK-4: Diyarbakır Minyatürü (Fotoğraf, 12.07.2022 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde çekilmiştir.)

EK-5: Diyarbakır'ın ilk kalesi olan Viran Kale'nin günümüzdeki hali (Fotoğraflar 12.07.2022 tarihinde kalede çekilmiştir.)

EK-6: Diyarbakır İç Kalesi surlarının günümüzdeki hali (Fotoğraflar 12.07.2022 tarihinde kalede çekilmiştir.)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Rıdvan KARADUMAN
Doğum Yeri	GAZİANTEP
Doğum Tarihi	

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Fakülte	Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Felsefe

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS (…..) YÖKDİL (….) TOEFL (….) EILTS (….)
…	Yabancı dil puanı bulunmamaktadır.

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	-
Görevi/Pozisyonu	-
Tecrübe Süresi	-

KATILDIĞI

Kurslar	-
Projeler	-

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Adres	
Mail	ridvan.karaduman1453@gmail.com